

UDK: 641.55:633.491 (497.6) “ 1914/1918 “

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.241

Primljen: 1. 7. 2025.

Prihvaćen: 29. 9. 2025.

Izvorni naučni rad

Sonja M. Dujmović

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

sonja.dujmovic@iis.unsa.ba

Austro-Ugarska Monarhija i “konjunktura stomaka” – krompir kao indikator politike prehrane prema pisanju *Sarajevskog lista* (1914–1918)

Apstrakt: U radu je problematizovana politika prehrane Austro-Ugarske Monarhije u vrijeme I svjetskog rata s naglaskom na distribuciju krompira stanovništvu Sarajeva. Ona je bila samo posljedica u prvom redu odsustva sistematske i racionalne privredne strategije vlasti oko unapređenja poljoprivrede u Bosni i Hercegovini, a potom oskudne uskotračne željezničke i jednako loše cestovne mreže. To su bile ključne činjenice koje su u okolnostima ratne privrede i državne regulative, a uz mobilizaciju ljudstva, redukovanje transportnih komunikacija za civilne potrebe i zabranu trgovine unutar Bosne i Hercegovine pretvorile Sarajevo u grad pod svojevrstnom opsadom. Ratna privreda provedena represijom, rekvizicijama i restriktivnim mjerama vlade uključila je i formiranje aprovizacionih odbora koji su trebali kontrolisati cijene i provoditi pravičnu raspodjelu hrane, ali praksa je pokazala da su brojne malverzacije dotokom hrane, uz korupciju i druge ratne teškoće, dovele stanovništvo na rub gladi. U radu su predložene i mjere kojim je vlada pokušavala spriječiti totalni kolaps snabdijevanja životnim namirnicama.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, I svjetski rat, država, politika prehrane, krompir, rekvizicija, aprovizacija, malverzacije

Abstract: The paper examines the food policy of the Austro-Hungarian Monarchy during the First World War, with a focus on the distribution of potatoes to the population of Sarajevo. This issue was primarily a consequence of the government's lack of a systematic and rational economic strategy for the development of agriculture in Bosnia and Herzegovina, and secondarily of the poor narrow-track railway and equally inadequate road network. These were key factors which have, under the conditions of a war-time economy and state regulation, along with the mobilization of manpower, the reduction of transport capacity for civilian needs, and a ban on trade within Bosnia and Herzegovina, ultimately turned Sarajevo into a city under a kind of siege. The wartime economy, enforced through repression, requisitions, and restrictive government measures, also involved the establishment of provisioning boards intended to control prices and ensure fair food distribution. However, in practice, numerous malversations of food supplies, along with corruption and other wartime hardships, brought the population to the brink of starvation. The paper also presents the measures the government attempted to implement in order to prevent a total collapse in the supply of essential foodstuffs.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, the First World War, state, the food policy, potato, requisitions, provisioning, malversations

Uvod

Uprkos tome što ratovi predstavljaju potpuni kolaps civilizacijskih vrijednosti, institucija, te ideja humanizma i ljudskih pravâ, ipak istovremeno nije nestala misao da su oni istovremeno i neizbježna sredstva i pogoni razvitka. Svoje opredjeljenje za ratove njihovi nosioci, političke elite koje upravljaju društveno-ekonomskim i političkim zakonitostima, pravdaju između ostalog idejama o nužnosti vlastite privredne ekspanzije, poništenju dotadašnjih i pomjeranjem vlastitih državnih granica i ovladavanjem tuđih prirodnih resursa. U ratnim planovima vladâ nemoćne i gotovo po pravilu životne potrebe obespravljene mase stanovništva ostaju zanemarene, ali uistinu izuzetno upotrebljive kao aktivna i živa vojna i

subordinirajuća pozadinska mašinerija. Stoga nije čudno da je generalni interes istoriografijâ u najvećoj mjeri bio usmjeren na velike teme oko državnih interesa, diplomatskih i političkih poteza, vojnih pokreta i buduće slike svijeta, pa je praktično najveći dio stanovništva ostao istovremeno bez osobite pažnje. Ostalo je "nevidljivo" civilno, seosko, ali i gradsko stanovništvo, svedeno na istoriografske matrice, statističke pokazatelje i širokopotezne elaboracije, ali koje je nesumnjivo predstavljalo logističku potporu za odigravanje ratne drame širom frontova.

Makar samo obrisi koordinatâ, ali ipak značajni prvi koraci učinjeni u istraživački prostor I svjetskog rata omogućavaju dalje detaljne analize širokog društvenog i privrednog života bosanskohercegovačke ratne stvarnosti i Sarajeva kao vojnog, upravnog i administrativnog centra, koji se svojim urbanim profilom izdvajao iz agrarnog mora, ali od njega u velikoj mjeri i zavisio. Opredjeljenje da za analizu politike prehrane austrougarske vlasti u ratnom periodu (1914–1918) upotrijebe službeni *Sarajevski list* proističe iz interesa da se stekne uvid na koji način se javnosti prezentirala i propagirala značajna redukcija namirnica, odnosno kako se retorikom patriotizma, te zloupotrebom politike straha i neizvjesnosti vlast nastojala iskazati kao racionalni čuvar raspodjele vitalnih, ali nedostajućih dobara, te kontrolor reda i mira u društvu.

Društvene i privredne prilike do I svjetskog rata

Još od okupacije 1878. godine Bosna i Hercegovina je svojevrsnom privrednom aneksijom postala sastavni dio tržišta Austro-Ugarske, oko koje su se lomila koplja vodećih ekonomskih krugova dvojne Monarhije, odnosno preživljavala usred suparništva mađarskog i austrijskog kapitala, koje je produkovalo često nefunkcionalnu i pogubnu privrednu politiku po samu zemlju.¹ Posljedično, jedna od osnovnih karakteristika glavni-
ne bosanskohercegovačkog stanovništva bilo je siromaštvo, koje se može

¹ Dževad Juzbašić, "O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje", u: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Avdo Sućeska (Sarajevo: ANUBiH, 2002), 85.

definisati iz raznih diskursa, proisteklih iz društvenih teorija, ideologija i opšteprihvaćenih društvenih vrijednosti, različitih kriterija, pa time proizašlih tipologija i konsekvantno tome mnogobrojnih pokazatelja.² Ne baveći se terminom siromaštva primarno, bosanskohercegovačka istoriografija ipak je ostavila niz rezultata istraživanja iz kojih proizlazi mizeran status većine stanovništva. Prema posljednjem popisu za austrougarske uprave iz 1910. godine, od cca 1,9 mil. stanovnika 86,57% živjelo je direktno, odnosno 87,91% i indirektno od poljoprivrede.³ Većina seljaštva bila je dugo vezana kmetskim odnosom,⁴ s niskim stepenom higijenskih navika, time i visokom stopom mortaliteta. Uprkos očiglednoj potrebi da poljoprivreda bude predmet brige vladajućih, ipak to nije bio slučaj u dovoljnoj mjeri, budući da su se investiciona ulaganja stranog kapitala (90%) i zemaljskog erara ograničavala na šumarstvo i rudarstvo, pa se čini da prostor Bosne i Hercegovine industrijska revolucija gotovo da nije ni dotakla.⁵ Ekstenzivna obrada zemlje na 21,62% zemljišta,⁶ bez korištenja

² Borislav Brozek, *Siromaštvo i ekonomija*, Sarajevo: Centar za tehnološki i okolinski razvoj, 2005, passim.

³ To znači da je samo 13,43% osiguravalo egzistenciju u svim ostalim granama privrede. *Rezultati Popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo, 1912, LXXII, LXXXIII.

⁴ Krajem 1913. godine od ukupno 111.033 porodica oko 100.000 bilo je u potpunom kmetovskom odnosu. Milan Gaković, "Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921.", *Prilozi* 3 (1967): 109. Pred sam rat odnos slobodnog seljačkog posjeda prema kmetovskom bio je 2:1. Ferdo Hauptmann, "Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)", *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine* 2 (1987): 174, 186. Tokom rata baron Burian dao je izjavu za jedan mađarski list: "Pitanjem otkupa kmetova temeljito će se zabaviti svakako i delegacije Ostvarenje kakvih bilo novih predloga je doduše za sada nemoguće, ali predradnje za potpuno rješenje kmetovskoga pitanja nisu obustavljene. Radi se tu još o kakvih 100.000 kmetovskih otkupa, koje bi tražili otprilike 180 milijuna kruna." "Baron Burian o Bosni i Hercegovini", *Glas slobode* 18/4. novembra 1917, 3. Više o rješavanju agrarnog pitanja vidjeti: Edin Radušić, "Agrarno pitanje u bosanskohercegovačkom Saboru 1910-1914", *Prilozi* 34 (2005): 119-154.

⁵ Svega 6% privatnih preduzeća i radnji koristilo je mašine u proizvodnom procesu, te samo u 24, tj. 37,5% državnih velikih preduzeća. Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2004), 46.

⁶ Od ukupne površine Bosne i Hercegovine 52,10% pokrivala su šume, pašnjaci 16,50%, livade 6,79%. Kemal Hrelja, *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata* (Beograd: Savez društava ekonomista Jugoslavije, 1961), 6.

bilo kakvih tehnoloških dostignuća, bez mehanizacije primjerene tadašnjim razvijenijim privredama i bez usavršavanja stručnog znanja, značila je tradicionalni oblik plodoreda (ostavljanje zemlje na ugar svake treće godine),⁷ obradu drvenim plugom i korištenje stoke kao vučne sile.⁸ Pokušaj vlasti da uz ponudu poljoprivrednih kredita od 1897. godine poboljšaju stanje nije donio značajnije rezultate⁹ zbog nemogućnosti seljaka da ih iskoristi zbog platežne uskraćenosti, kao i zbog nezainteresovanosti za uvećanja prinosa, a što je sve bila posljedica održavanja stare agrarne socijalne strukture. Tako se potvrđuje, uzevši uz to u obzir osnovnu nit eksploatacione politike sirovina iz agrarne zemlje, da se državnim poljoprivrednim subvencijama nikada uistinu ne podrži sitni seljak, mada je grad ovisio o njemu, nego krupni zemljoposjednici i protežirane državne zadruga. Dakle, Berlinskim kongresom 1878. godine legitimisana je dominacija Austro-Ugarske Monarhije nad Bosnom i Hercegovinom, koja će dovesti do ostvarenja strategije totalne kontrole države nad svim segmentima društva, ali istovremeno karakteristična po odsustvu politike unapređenja poljoprivrede, a time i ignorisanju politike prehrane stanovništva. To ipak ne znači da se odrekla uprave i kontrole nad tržištem hrane.¹⁰ Propitujući politiku prehrane, moguće je uočiti ekonomsku, političku i socijalnu dimenziju austrougarske uprave prema okupiranoj zemlji,¹¹ a ovaj rad je mali doprinos tome. Pokazaće se odustvo namjere da se bosanskohercegovačko stanovništvo tretira na isti način kao preostalo stanovništvo u Monarhiji, a najveći "dometi" ovakve "strategije" pokazali su se tokom I svjetskog rata.

⁷ "Iz narodne privrede. Nešto o ugaru", *Sarajevski list*, 11. marta/28. februara 1892, 3.

⁸ Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, (Sarajevo: Svjetlost, 1980), 82, 102.

⁹ Kemal Hrelja, *Kako je živio narod*, (Sarajevo: Bosanska knjiga, 1994), 39.

¹⁰ Tadeuš Čekalski, "Prvi svjetski rat i promene evropske kulinarske kulture", *Tokovi istorije* 1 (2018): 37. (ćir.)

¹¹ Više o narastajućem interesu za hranu i politiku prehrane stanovništva, te fenomenima vezanim za to, kao i interdisciplinarnom naučnom pristupu vidjeti: Vladimir Ivanović, "Introduction", u: *Brotherhood and Unity at the kitchen Table. Food in Socialist Yugoslavia*, ur. Ruža Fotiadis, Vladimir Ivanović and Radina Vučetić (Zagreb: Srednja Europa, 2019), 7–11.

Što se tiče Sarajeva, ono je prema istom popisu imalo ukupno 57.039 stanovnika zajedno s prisutnim vojnim kadrom (5.120), ali se njihov broj povećao u vrijeme balkanskih ratova 1912–1913. i varirao do ključne 1914. godine, potvrđujući njegov značaj kao vojnog centra novih potreba i navika. U njemu je, kao i u drugim manjim urbanim centrima Bosne i Hercegovine, živjelo nešto preko 7% stanovništva čiji se zanimanje vezalo za industriju, trgovinu i zanatstvo.¹² Dakle, nije bilo govora ni o planski vođenom industrijskom razvoju, u prvom redu zbog opstrukcija da se stvori nacionalni novčani potencijal u okolnostima dominacije stranog kapitala. Tako su se stekli svi uslovi koji će osporiti mogućnost razvitka bosanskohercegovačkog društva, a to su “pomanjkanje znanja i tehničkog umijeća”, ali i “sposobnosti da se koristi novac”,¹³ a koga, dodaćemo, za domaće privrednike nije bilo. Za Sarajevo je bio karakterističan i konstantan (mada kontrolisan) priliv bezemljaša, pauperizovanog ruralnog stanovništva,¹⁴ koje je dodatno zbog slabih žetvi i stočnih zaraza uoči rata punilo grad, remetilo sanitarnu ravnotežu,¹⁵ te na razne načine opterećivalo opštinski budžet.¹⁶

¹² Prema tablici 51. *Rezultati Popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini*, LXXV.

¹³ David S. Landes, *Bogatstvo i siromaštvo natroda. Zašto su neki tako bogati, a neki tako siromašni* (Zagreb: Masmedia, 2003), 342.

¹⁴ Hauptmann, “Privreda i društvo Bosne i Hercegovine”, 185–186.

¹⁵ Bolesti su bile posljedica i loših uslova života, higijenskih i stambenih prilika. U gradu u kojem je gotovo 59% kuća bilo izgrađeno prije 1918. godine, i to 50% od čerpiča, naboja i drveta, 90% kao prizemne i jednospratne, bez najneophodnijih uslova za zdrav život – 40% bez električnog osvjetljenja, 46% van vodovodne mreže, 30% van kanalizacije, pa posljedično 83% nije imalo kupatilo. Budimir Miličić, *Radnička klasa Sarajeva 1918–1941*. (Sarajevo: Institut za istoriju, 1985), 180, 190–199.

¹⁶ Do 1910. godine 7,23% od ukupog agrarnog stanovništva postali su bezemljaši. Iljas Hadžibegović, “Društveno-ekonomski uslovi za nastanka radničke klase i stvaranje prvih radničkih udruženja u Bosni i Hercegovini”, u: *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine* knj. 1 (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, NIŠRO “Oslobođenje” OOUR izdavačka djelatnost, 1990), 19. Kako je navedeno u *Službenom listu*, od prisutnih 150 prosjaka u gradu u jednoj raciji je kažnjeno njih 125 “da im se stane na put”. Izvješće o gradskim prosjacima”, *Sarajevski list*, 24/11. marta 1910, 2.

Krompir u prehrambenoj kulturi bosanskohercegovačkog stanovništva

Mada se danas krompir smatra svakodnevnom namirnicom, njegov dolazak je bio krivudav i ponešto komplikovan. S prostora Perua i sjevernog Čilea do Evrope stiže dijelom preko Sjeverne Amerike i Britanije, a dijelom direktno posredstvom Španaca, nazvan "jabukom iz zemlje" ("pomme de terre"), postaje hranom siromašnih slojeva i onaj koji sprečava totalnu glad (Irska), pa se vremenom postepeno prihvća i za stolom imućnih. Do bosanskohercegovačkih kuhinja takođe sporo stiže, kao "kruška iz zemlje" ("Grundbirne"), koja je početkom 19. st. bila i u njemačkim zemljama tek "u poveljama",¹⁷ te preoblikovanog imena postaje krompir.¹⁸ Možda bi se stereotipna predstava siromaštva mogla poistovjetiti sa slikom u ognjištu pečenih krompira, stečena putem književnosti, filmske produkcije ili slikarstva (Van Gogh, *The Potato Eaters*), čak prepoznati kao motiv za ovo istraživanje, ali dok je širom Evrope on ipak imao to simbolično značenje siromaštva i hrane za one s najniže društvene ljestvice,¹⁹ u slučaju Bosne i Hercegovine tako nije bilo. S obzirom na geografsku konfiguraciju najveći broj poljoprivrednih površina bio je zasađen jednogodišnjim žitaricama, među kojima je kukuruz imao primat. Prednost ove žitarice veći su prinosi od osjetljive pšenice, njegova stabljika se mogla iskoristiti i kao stočna hrana, a sama obrada zasijanih površina mobilisala je tadašnji višak nezaposlene radne snage na selu. Mada su prinosi bili nestabilni i prilično niski, ipak je kukuruz bio "glavno hljebno žito

¹⁷ "Nijemci prije sto godina", *Sarajevski list*, 18/5. decembra 1914, 2.

¹⁸ Svetlana Slapšek, *Leteći pilav* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2014), 62–66.

¹⁹ Tokom krunidbene svečanosti 1902. godine britanski kralj Edward je između ostalog za čast 14.000 siromaha potrošio 20 tona krompira. Tom prilikom dao je i 250.000 funti mesa, 125.000 funti hljeba, 560.000 paketa čokolade, 2000 funti gorušična umaka, 2500 funti pudinga, 36.000 bačvica piva, 320.000 boca gazeusena (gazirano piće s aromom voća – op. a.) i 1100 funti soli. "Čašćenje londonskih siromaha", *Sarajevski list*, 11. jula/28. juna 1902, 2. U Sarajevu je nekoliko godina ranije među 867 siromaha podijeljeno "63 metra goriva, 250 oborka čaja i 50 kila kuhana krompira". "Drva fukari", *Sarajevski list*, 10. januara/29. decembra 1897, 3.

koje se proizvodilo u Bosni i Hercegovini”;²⁰ podesno ujedno i za skladištenje, a i čuvanje u klimatskim uslovima kako ravničarskog tako i pretežno brdskog bosanskohercegovačkog područja.

Mada je krompir bio podesan za sadnju i ekonomičan poljoprivredni i prehrambeni produkt, ipak je bio u znatnoj mjeri zanemaren.²¹ Vlast je postepenim koracima uvodila ovu prehrambenu kulturu, tako da su uloženi naponi dali različite rezultate u pojedinim krajevima. Crveni krompir donesen je u Gornju Tuzlu i Potpeć 1883. godine, čime su otvorena dva “poljoprivredna pokušališta” u tom kotaru. Propagiranje sadnje krompira vođeno je povremeno i preko djelovanja “putujućih učitelja za gospodarstvo”.²² U prva dva desetljeća 20 st. u Bosni su se izdvojili bugojanski proizvođači,²³ gdje je od 1904. postojala poljoprivredna kotarska zadruga, a u Hercegovini oni iz Glamoča (“glamočki je krompir svojim kvalitetom od svih vrsti te plodine na daleko!”),²⁴ Livna i Nevesinja, gdje su postojale poljoprivredne stanice.²⁵ Bolji rezultati po-

²⁰ Hrelja, *Kako je živio narod*, 47.

²¹ “... cijela okupaciona oblast daje prosječno proizvodnju zrna, i to: metar cenata (novih tovara), kukuruza 908.000, ječma 419.000, pšenice 340.000, ovsu 230.000, krompira 133.000 (tek od okupacije), kupusa ili zelja 75.000 — 80.000 (takogjer od vremena okupacije), tikava 275.000, luka 20.000.” “Poljoprivredni odnošaji u Bosni i Hercegovini. Predavanje prof. F. Kalteneggera u Beču”, *Sarajevski list*, 3. juna/22. maja 1887, 3.

²² “Poljoprivredno putničko predavanje u G. Tuzli i Potpeći”, *Sarajevski list*, 26/14. maja 1883, 2–3.

²³ Prosječna poljoprivredna proizvodnja u Bugojanskom srezu 1902–1918. godine pokazuje omjer kukuruza i krompira.

Vrsta kulture	kukuruz	krompir
Količina u okama	1,271.290	4,000.000
Vrijednost u krunama	166.000	200.000

Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 272.

²⁴ “Orijaški krompiri”, *Sarajevski list*, 11. novembra/29. oktobra 1910, 2. Dok su sušne godine ovako prolazile: “Žito (ječam) koje je izbilo o kiši nije loše; ali ono poznije izgleda veoma mizerno. Krompiri su svuda slabi. Pričaju težaci, da većim dijelom nijesu još ni izbili iz zemlje “možemo ih — vele — pečene vaditi iz zemlje”. Kad se reče, da je ječam i krompir glavni proizvod u glamočkom kotaru, onda se može pretpostaviti, kako je našem težaku.” “Ljetina u glamočkom polju”, *Sarajevski list*, 17/4. juna 1908, 3. “Stanje usjeva u Nevesinju”, *Sarajevski list*, 7. augusta/25. jula 1908, 2.

²⁵ Zemaljsko-erarne poljoprivredne stanice osnovane su u Gacku i Modriči 1886, Livnu

stignuti su podjelom sjemena iz monarhije i formiranih poljoprivrednih stanica, pa je njegova proizvodnja u periodu 1882–1911. narasla gotovo sedam puta,²⁶ ali još uvijek nije istisnula kukuruzno brašno. Čak je u uvoznjoj politici krompir bio skromnog obima, pa je npr. uvoz žita, sočiva, brašna i riže u Bosnu i Hercegovinu 1911. godini iznosio 22,843.048 kruna, a istovremeno krompira u iznosu od 417.733 K.²⁷

Premda u *Službenom listu* izlaze detaljna uputstva o uzgoju krompira, njegovom čuvanju,²⁸ pa i uputstva za hranjenje stoke koja krompir ocjenjuju kao preskup,²⁹ nije jasno, s obzirom na postotak nepismenih, kome se to vlada obraćala.³⁰ Zbog nedostatka ulaganja u bosanskohercegovačke

1888. i Ilidži 1893. godine, a u Livnu i Derventi i kotarske zadruge po uzoru na bugojansku od 1905. godine. *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906.*, Zagreb: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1906, 224, 247–249.

²⁶ Proizvodnja krompira 1882–1911.

godine	krompir
1882–1886.	179.000 q
1892–1896.	520.000 q
1900–1905.	640.000 q
1907.	802.647 q
1908.	633.667 q
1910.	1,373.830 q

Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906., 230. *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1908.*, Zagreb: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1909, 73. *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1909.*, Zagreb: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1910, 78. *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911.*, Sarajevo: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1911, 70.

²⁷ "Naš izvanjski promet robe god. 1911.", *Sarajevski list*, 29. marta/11. aprila 1913, 3.

²⁸ "O krumpiru", *Bosanskohercegovačke novine*, 15/3. julija 1880, 4, "Iz narodne privrede. Da se krumpiri sačuvaju", *Sarajevski list*, 11. marta/28. februara 1892, 3. "Da krompir ne trune", *Sarajevski list*, 7/20. novembra 1911, 3.

²⁹ "Opitima je dokazano, da su obareni i izgnječeni krumpiri najbolja hrana; ali naravno to nije za naše prilike, jer su krumpiri dosta skupi. Nego mjesto krompira, stočna repa, pa onda ugaranjača — to su materijali, kojima se takogje može hraniti stoka." "Gojenje govda", *Sarajevski list*, 17/5. juna 1887, 3.

³⁰ "Proizvesti zdrave krompire", *Sarajevski list*, 17/5. februara 1886, 2; "Iz narodne privrede. Nešto o krumpiru", *Sarajevski list*, 26/14. okt 1894, 3; "Kasno sisanje krumpira", *Sarajevski list*, 13/26. aprila 1913, 5.

prirodne potencijale žitarice, ali i mnoge druge poljoprivredne produkte, i jesu sve vrijeme bile i ostale u najvećem obimu zastupljene u uvoznjoj politici vlade, čime se osiguravala ovisnost pokrajina, štitila ugarska poljoprivreda, te time pokazivalo odsustvo racionalne ekonomske politike prema Bosni i Hercegovini, odnosno potpuno ignorisanje potencijala privrednog razvoja.

Stoga, kako navodi jedno starije istraživanje, glavni obroci većine stanovništva sastojali su se od proje/razljevaka spravljanog od kukuruznog brašna umakanog u so, te luka, graha, a ponekad je došla u obzir “čast za težake” pita, jer se pravila od cijenjenog, ali rijetkog za kućnu upotrebu pšeničnog brašna. Krompir nije bio na cijeni, “jer se od njega ogladni, dok se prijeđe preko kućnjeg praga. (...) Ima težaka, koji nikada ne će okusiti krompira, jer ne trpe njegov miris, a i za to, što je to loša hrana.” Radije se jeo u pilavu. Tokom objeda, u nedostatku escajga, za prinosenje jela ustima koristila se “materina viljuška”, odnosno prsti.³¹ Ove navode potvrđuje i referat saborskog poslanika Dušana Kecmanovića iz 1913. godine, koji navodi da se malo sije luk, krompir, paprika, rotkva i drugo povrće, samo grah i kupus u većoj mjeri.³² Takođe je zabilježeno da su se vremenom ipak mijenjale navike. “Prije sto godina nas je samo “nužda” navela, da sijemo zob i krumpir. Onda su ove korisne biljke naši stari nerado, privremeno i samo, dok ie nužda trajala, sijali, (...)”.³³

Onovremena istraživanja o hranjivosti pojedinih namirnica takođe govore u prilog kukuruznom brašnu.

³¹ U navedenoj studiji takođe se spominje da se “samo fes kupuje, a sve ostalo sprema se u kući od vune, četna, konoplje i sirove kože; ... na pijacu donosi žito, krupna stoka i živad, jaja. Kajmak sir, maslo i mlijeko – rijetko i to još nečisto.” St. Majstorović, “Hrana naših težaka u Bosni”, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XX (1908): 433–448.

³² Referat je bio nadopuna referata Petra Kočića iz 1912. godine. Dušan Kecmanović, “Velikom upravnom i provjetnom savjetu”, *Vjesnik*, 1. mart 1919, 22–23.

³³ “Narodno gospodarstvo. Krumpir”, 237, *Sarajevski list*, 1. oktobra 1917, 3.

Ime hrane	Sadržina bjelancevine u %-ima	Sadržina masti u %-ima	Sadržina ugljenih hidrata u %-ima
Najfinije pšenično brašno	8,91	1,11	74,28
Kukuruznje brašno	14,00	3,80	70,00
Krompir	1,79	0,16	20,56

Kako je i sam autor naveo: "Krompir je u sredini između brašnavih zrna i zeleni; on kao hrana više vrijedi od zeleni a mnogo manje od brašnavih zrna, a od mahunastih zrna mnogo zaostaje."³⁴

Navedeno govori da je krompir smatran "zadnjim jelom" za ljude, a neisplativ kao stočna hrana, dakle, posmatran kao nepopularna hrana. Kao indikator je uzet upravo zbog toga, jer pokazuje traumatični aspekt promjene koji je u novim ratnim okolnostima snašao stanovništvo, a takođe kao izuzetak od evropskog modela koji podsjeća da su istraživanja na lokalnom ili regionalnom nivou uvijek i preporučljiva i potrebna.

U ratu se, međutim, cinično hvalila upotreba krompira, uprkos manjoj kaloričnoj vrijednosti, količini proteina i masti u odnosu na kukuruzno brašno. Stanovništvo se upozoravalo da "namirnice čuva i da ih bez potrebe ne rasipa", "da mnogi precjenjuju mesnu hranu", da je crni hljeb "hranjiv i ugodan," da domaćice paze da se krompir ne smrzne, te se podsjeća da su "naši stari s podova kupili mrva hljeba i ostavljali na stranu, jer je grijehota po onome što te hrani, gaziti."³⁵ Kao pozitivna svojstava spominjala su se "alkalijske soli" koje se nalaze u "krompirovoj koži" koje čiste organizam od mokraćne kiseline što se pojavljuje s upotrebom mesa i jaja, kao da ih je stanovništvo u tim okolnostima imalo, te da na taj način sprečavaju bolesti.³⁶ Briga oko popularizacije u ratnom vremenu učinila je krompir značajnim artiklom, veoma važnim za ishranu stanovništva, a njegova vrijednost povećala se i za vlast.

³⁴ Arpad Bokay, "Podesna i jeftina hrana", *Sarajevski list*, 23. oktobra/5. novembra 1913, 2.

³⁵ "Narodna hrana u vrijeme rata", *Sarajevski list*, 16/29. januara 1915, 3.

³⁶ "Kuhanje krumpira", *Sarajevski list*, 14/1. decembra 1914, 5.

Početak rata i državna intervencija

S početkom rata iskustvo kolonijalnog statusa Bosne i Hercegovine i njenih stanovnika postalo je vidljivije i bolnije. Sve otvorenije nasilje, eksploatacija i disciplinovanje stanovništva postalo je dio ratne svakodnevnice, a imalo je svoju prethodnu probu s iskušanim restriktivnim zakonima i naredbama, tj. “iznimnim mjerama” tokom balkanskih ratova (3–15. maja 1913),³⁷ kada se po ko zna koji put potvrdilo da naoružavanje i ratovi stoje u tijesnoj vezi sa sve većom skupoćom hrane i gladi. O tome govore podaci kako je povećanje budžeta za naoružanje uticalo na stanovnike pojedinih evropskih država uoči rata. “Na jednu jevropsku porodicu od pet osoba, sa godišnjim prihodom od 1350 maraka, pada 225 maraka za naoružanje i državne dugove, te joj za život i stan ostaju još 1125 mar.” U Njemačkoj je npr. udar na zarade koje se nisu povećavale od 1903. godine izvršen značajnim povećanjem cijena životnih namirnica (pšeničnom brašnu za 84%, raženom hljebu za 40%, povrću i zelju za 57%, maslu za 34%, krompiru za 36% itd.). Navodi se takođe da “državni izdaci rastu u Njemačkoj više no i u kojoj drugoj velikoj državi. Od 1883. do 1908. godine oni su skočili u drugim jevropskim državama za 101%, a u Njemačkoj za 244% ...”,³⁸ što pokazuje dugotrajnu pripremu za predstojeći ratni obračun, ali ne i za prehranu stanovništva.³⁹

U Bosni i Hercegovini takođe su se vidjele slične naznake nadolazećih sukoba. Dok su cijene životnih namirnica od 1906. do 1914. godine porasle za oko 109%, dotle se povećanje nadnice radnika kretalo uglavnom 20–60%. S prosječnom nadnicom od 2 krune radnik je mogao kupiti 4–6 kg hljeba, a primanja radnica bila su još manja. Čak je pola godine prije pokretanja balkanskih ratova i krompirom bogati Glamoč osjetio prve

³⁷ Vojislav Bogićević, “Iznimne mjere” u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine* VII (1955): 215.

³⁸ “Za naoružanje plaća se s glave na glavu u: Francuskoj 26 maraka. Engleskoj 28 maraka. Njemačkoj 22 marke. Austro-Ugarskoj 14 maraka. Španiji 7 maraka. Italiji 10 maraka. Sjevernoj Americi 13 maraka. Rusiji 10 maraka.” “Izdaci jevropskih država”, *Sarajevski list*, 19/6. aprila 1911, 3.

³⁹ Čekalski, “Prvi svetski rat i promene evropske kulinarske kulture”, 38–40.

posljedice. "U glamočkoj čaršiji naglo je poskupilo žito i brašno ili 'nafaka', kako to naš težak zove. Krompira skoro i nema nikako, nego ga naš svijet po gdješto dogoni iz Liječna, gdje ga kupuju po 16—18 helera na oku. Mnogi odlaze preko Hrbaljine u Bugojno i tamo kupuju kukuruz tovarom po 28 kruna."⁴⁰ Krajem 1912. godine jedno privredno društvo iz Ugarske zamolilo je Ratno ministarstvo da stavi na raspolaganje 500 do 600 vojnika kako bi pomogli pri vađenju krompira, jer bi se u protivnom pokvarili.⁴¹ U bosanskohercegovačkom slučaju bilans žetve predratne 1913. godine, onaj koji je trebao biti osnovna zaliha za 1914., ocijenjen je kao osrednji, a kukuruz i drugo žito vidljivo su donijeli manje prinos zbog suše.⁴² Dok je početkom 1914. godine rudarski radnik za svoju nadnicu mogao kupiti 9–10 kg kukuruznog brašna ili oko 15 kg krompira,⁴³ stanje s ratnim okolnostima značajnije će se promijeniti, odnosno plate radnicima ostale su gotovo iste kao prije rata.

Sve su to bili nagovještaji krvavog pira koji je uskoro zahvatio cijeli svijet. Uoči same objave rata suspendovan je Ustav i doneseno niz restriktivnih naredbi i objava kojim se osigurao red i nadzor nad stanovništvom u zemlji,⁴⁴ a dio Sarajevskog sreza posebnim raspisom od oktobra 1914. Proglašen je za "pobunjenu oblast" ("Insurgiertes Gebiet"), čime se i zvanično legalizovao prijevrat.⁴⁵ Nekoliko dana kasnije nakon ovih objava obustavljen je potpuno, i prije proglašenja ratnog stanja, civilni promet osoba i prtljage na bosanskohercegovačkim željeznicama i zaveden je ratni vojni red.⁴⁶ Uskoro će se vidjeti u kojoj će mjeri takvo stanje željeznica biti "usko grlo" za protok robe, ali i nastavak ugarske

⁴⁰ "Poskupila nafaka", *Sarajevski list*, 23. marta/5. aprila 1912, 2.

⁴¹ "Zakašnjena žetva krumpira", *Sarajevski list*, 22. nov./5. decembra 1912, 3.

⁴² "Kukuruz 1,920.000 q naprama 2,173.000 q prošle godine. Krumpiri 816.000 q naprama 945.000 q prošle godine. Sijeno 4,110.200 q naprama 7,000.000 q prošle godine." "Naši usjevi kongcem novembra 1913.", *Sarajevski list*, 30/17. decembra 1913, 3.

⁴³ Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 160.

⁴⁴ "Naredba", "Objava", *Sarajevski list*, 26/13. jula 1914, 1–8. Ukinute su dolaskom novih vlasti. "Proširivanje političkih sloboda", *Glas slobode*, 20/7. novembra 1918, 3.

⁴⁵ "Prijevrat ukinut za Bosnu i Hercegovinu", *Glas slobode*, 2/15. decembra 1917, 4.

⁴⁶ "Obustava cjelokupnog civilnog prometa na bos.-herc. Zemaljskim željeznicama", *Sarajevski list*, 27/14. jula 1914, 2.

politike ucjene tarifnom politikom.⁴⁷

Vladin povjerenik najavio je akciju osiguranja glavnog grada Sarajeva i svih većih gradova koji se nalaze uz željezničku prugu “najnužnijom hranom”, a u cilju regulacije cijena u trgovini za maloprodaju.⁴⁸ Takođe je naložio mjere koje su ograničile cijenu životnih namirnica, odnosno njihovo maksimiranje, uz napomenu kako se primijetilo “da je zadnjih dana usljed proglašenog ratnog stanja građanstvo grada Sarajeva počelo u većoj mjeri kupovati glavne životne namirnice, valjda u namjeri, da se opskrbi za slučaj ratne oskudice. Građanstvo se upozoruje, da za to nema apsolutno nikakva razloga, jer su se zemaljska vlada i gradsko poglavarstvo pomoću ovdašnjih novčanih zavoda pod vodstvom privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu pobrinuli za redoviti dovoz potrebne robe kao i za to, da će cijene biti uvijek prilikama primjereno po oblasti stalno određene”.⁴⁹ Komandant grada ipak je naredio da se stanovnici obezbijede neophodnim namirnicama za narednih 40 dana, što je između ostalog značilo i sa 200.000 kg krompira.⁵⁰

Objavom careve Naredbe i Zakonom od 3. augusta 1914. o regulaciji snabdijevanja stanovništva najprečim namirnicama⁵¹ uspostavljen je Konzorcij za organizaciju aprovizacije pri Zemaljskoj banci. Njegovi su članovi bili predstavnici i drugih novčanih institucija,⁵² čiji je očigledni

⁴⁷ Dževad Juzbašić, “Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini i austro-ugarske ekonomske suprotnosti”, u: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Avdo Sućeska (Sarajevo: ANUBiH, 2002), 171.

⁴⁸ “U Sarajevu, 31. jula”, *Sarajevski list*, 18/31. jula 1914, 2.

⁴⁹ “Mjere za ograničenje cijena životnim namirnicama”, *Sarajevski list*, 1. augusta/19. jula 1914, 2.

⁵⁰ Seka Brkljača, “Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu – Sarajevo od 1914. do 1918. godine”, *Prilozi* 46 (2017): 110.

⁵¹ “Naredba njegova Veličanstva o životnim namirnicama”, *Sarajevski list*, 21. jula/3. augusta 1914, 1, “Zakon”, *Sarajevski list*, 10. augusta/28. jula 1914, 1.

⁵² Članovi ovog Konzorcija kratkog trajanja bili su generalni direktor Berković i direktor Hoffmann iz Priv. zemaljske banke, direktor Stux iz Agrarne banke, direktor Antić iz Austro-bosanske banke, direktor pl. Somogy iz Muslimanske centralne banke i direktor Gerö iz Ugarskog bankovnog i trgovačkog dioničkog društva. “Sarajevo, 11. septembra”, *Sarajevski list*, 30. augusta/12. septembra 1914, 2.

cilj bio kontrola novčanih tokova, te je jasno da se od ovog tipa institucija nije moglo očekivati da rade u korist stanovništva i njegovih potreba. Gradskog zastupstva u kome su i prije sjedili samo imućni i s pravom glasa, kao ni sjednica Sabora, ukinutog februara 1915, nije bilo, pa time ni mogućnosti prijedloga ili kritike politike prehrane. Ovaj Konzorcij trebao je da obezbijedi centralizaciju potrebnih zaliha životnih namirnica, te aprovizaciju, odnosno organizovanu distribuciju minimuma prehrambenih namirnica za stanovništvo putem Aprovizacionog ureda i pomoćne komisije u permanentnom djelovanju, koja je bila zadužena za određivanje cijena, što je bio način održavanja vrijednosti novca i zadržao se do kraja rata.⁵³ Članove gradskog Aprovizacionog odbora odredila je vlada i "prosljedila" ih vladinom povjereniku za grad Sarajevo.⁵⁴ Suština izbora ovih članova bila je u očiglednoj stratifikaciji socijalne podjele, jer su sve vrijeme rata aprovizacionu politiku vodili činovnici vladinih organa, obezbijedeni u posebnim konzumima i mesnicama, bez konekcije sa stvarnošću, dok su sirotinja i radnici bili prepušteni njihovim odlukama, prinuđeni zbog stalnog rasta cijena da kupuju isključivo aprovizacionu robu, čime se potvrđuje činjenica da ratom legitimisana dominacija dodatno stratifikuje društvenu nejednakost, te da hrana uvijek predstavlja "ključan izraz moći".⁵⁵

⁵³ Mira Kolar, "Prehrana u Hrvatskoj tijekom 1918. godine", u: *1918. u hrvatskoj povijesti*, ur. Željko Holjevac, (Zagreb: Matica hrvatska, 2012): 77.

⁵⁴ Gradski Aprovizacioni odbor postojao je u Sarajevu i prije rata u svrhu pomoći stanovništvu u prevazilaženju posljedica skupoće, ali bez ikakvog pozitivnog učinka. "Sarajevo se aprovizira", *Glas slobode*, 31. decembra/13. januara 1914, 3.

U Ratnom odboru ispred vlade bili su: Rudolf Sladeček, dvorski savjetnik, i Edmund Šteger, privredni savjetnik, Mirko Bradač, poglavarstveni savjetnik kao zastupnik Gradskog poglavarstva, Josip Hofman, direktor Zemaljske privredne banke kao zastupnik Ureda za aprovizaciju, August Havelka, privredni savjetnik, Anto Brzović, veterinarski nadzornik, Vladislav Đurić, zemaljski veterinar, Josip Majksner, tržišni nadglednik, Baltazar Polt, privredni nadzornik, Silvio Kapus, mesar, Abr. Isak Altarac, baštovan i trgovac povrćem, Vejsil M. Šahinagić, špecerajista. "Aprovizacija grada Sarajeva životnim namirnicama", *Sarajevski list*, 4. augusta/22. jula 1914, 2.

⁵⁵ Slapšek, *Leteći pilav*, 7.

Trgovcima naveliko, tzv. grosistima, zvanično nije bilo dozvoljeno raspolagati već registrovanim i popisanim zalihama hrane po njihovoj volji. Robu su mogli prodavati samo po određenim maksimiranim cijenama manjim trgovcima, a sve uz dozvolu osnovanog Aprovizacionog odbora. Sa zabranom ulaska i izlaska civila u Sarajevo,⁵⁶ a bez posebne dozvole vlasti, “bilo sa životnim namirnicama ili bez njih”, uvedena je istovremeno zabrana kretanja robâ iz okružnih gradova,⁵⁷ tj. zabrana uvoza i izvoza između kotarâ, odnosno slobodnog kretanja, a time i međusobna trgovina unutar Bosne i Hercegovine. Sarajevo je dobilo zvanični naziv “Tvrđava Sarajevo” zbog blizine fronta, ali s aluzijom na srednjovjekovno utvrđenje koje je ostalo bez svog predanja. Njome se takođe naslućivala opsada života u svim varijantama i tjeskoba na svim nivoima, ukrašena ratnim zastavama.

Nekoliko dana kasnije Zakonom o ratnom podavanju 6. augusta 1914. omogućeno je vlastima legalno prisilno provođenje novčane i materijalne rekvizicije nad vlastitim stanovništvom uz pomoć žandarmerije i vojske, a u svrhu podmirenja ratnih potreba, budući da se otvaranje fronta očekivalo vrlo brzo, a nedostatak saobraćajne mreže i transportnih linija uslovalo je samosnabdijevanje vojske u pokrajinama. To ratno podavanje podrazumijevalo je snabdijevanje vojske u svakom smislu, od njenog smještaja do pružanja svake vrste podrške – “ličnu službu, stavljanje na raspolaganje vozila, vučne i tegleće stoke i posluge (...) transportnih sredstava i pogonskih uređaja, radne snage, radne opreme i alata, ustupanje zgrada, zemljišta i drugih nepokretnih objekata, zbriježavanje bolesnih osoba, stoke, erarnog vlasništva i podavanja za ratne zarobljenike.” Osim toga podrazumijevala se obaveza kuluka stanovništva na građevinskim radovima, popravkama puteva, željeznicama,

⁵⁶ Civilno stanovništvo početkom 1918. godine prestalo je biti pod vlašću vojne uprave. “Naredba o skidanju vojne sudske vlasti nad građanskim licima u Bosni i Hercegovini”, *Glas slobode*, 30/17. januara 1918, 3.

⁵⁷ “Promet u tvrđavi Sarajeva”, *Sarajevski list*, 19/6. septembra 1914, 3.

telegrafskim i telefonskim linijama, radovi na izgradnji utvrđenja, pa i poljoprivrednim gazdinstvima.⁵⁸

Nakon osiguranja potreba vojske, što je bio primarni cilj, vlast se pobrinula propisima i za ostalo stanovništvo, tako da je započela primjena dirigovane ratne privrede u punom opsegu, simbolično i ogledno, zahvatajući sve sfere ekonomskog i društvenog života.⁵⁹

Djelatnost aprovizacionih odbora

Nakon što je Konzorcij organizovao Aprovizacioni ured i ugasio svoje djelovanje, velika odgovornost pala je na ovo organizaciono tijelo. Mada su bila velika očekivanja od dobre ljetine 1914. godine, ipak je ogromnu štetu pričinio prolaz austrougarskih trupa ka Srbiji preko žitorodne Semberije, te evakuacija njenog stanovništva, a time izostanak priprema za narednu sjetvu.⁶⁰ Nabavka osnovnih namirnica – krompira i luka do kraja 1914. godine nije bila upitna, cijene su bile u rangu prijeratnih, a svako je mogao, ponijevši vreću, dobiti najmanje 50 kilograma.⁶¹ Ipak, već januara 1915. godine glasom austrijskog Ministarstva prosvjete pušteno je upozorenje o neophodnoj štednji hrane. Obraćajući se i djeci, vlada je prenijela poruku: "Mi imamo dosta svake hrane u zemlji tako, te možemo do prve žetve izdržati, samo ako budemo razborito i štedljivo hranu upotrebljavali. (...) Ne bacite hljeba, pa makar bio i bajat. Ne režite hljeba više, no što ga možete pojesti. Mislite na vojnike na ratištu, koji bi često puta bili sretni, kada bi imali i eno hljeba, što ga vi omalovažujete. A štedite i krumpire! Najprije ih valja variti s korom i onda ih istom guliti. Rasipava, ko ih najprije guli pa onda vari."⁶²

⁵⁸ Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije 1878-1918*. (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007), 112–114.

⁵⁹ Brkljača, "Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu", 99–116.

⁶⁰ Hauptmann, "Privreda i društvo Bosne i Hercegovine", 204.

⁶¹ "Gradski aprovizacioni ured", *Sarajevski list*, 12. decembra/29. novembra 1914, 4.

⁶² "Štedite hranu!", *Sarajevski list*, 15/2. januara 1915, 3.

Kako je u proljeće 1915. godine već bilo izvjesno da je uvoz žita i krompira upitan, 29. marta donesen je zakon kojim se regulisao promet žitom, čime je utvrđena “mjesečna količina po glavi stanovnika i to 7,2 kg brašna ili 9 kg žita, što je dnevno iznosilo 250 grama brašna ili 300 grama žita po osobi”, ali i to je neredovno provođeno. Dalja kontrola toka namirnica došla je 15. aprila s formiranjem Ureda Zemaljske vlade BiH za promet žitom sa zadatkom da omogući prehranu stanovništva, mada ga je bilo sve manje za stanovništvo koje ga je kontrolisano preuzimalo pomoću tzv. “hljebne karte”. Oskudne su bile količine i drugih namirnica, što se potvrdilo vrlo brzo zakonom od 26. maja 1915. kojim se zabranila trgovina žitom. Ionako mizerna porcija žita umanjena je i od tada je iznosila 200 grama brašna dnevno, odnosno 1,4 kg sedmično po osobi,⁶³ što je u oskudici i drugih namirnica bio čisti minimum za preživljavanje. Te godine doneseno je čak 26 propisa kojima se regulisalo snabdijevanje namirnicama.⁶⁴

Da bi se preduprijedila glad, povelu se istovremeno akcija za sadnju ranog krompira u već za sarajevsko tržište poznatom mostarskom rejonu, ali se nalagalo da svako ko može zasaditi krompir i grah u svojoj bašti da to i uradi, što je vlada podupirala davanjem sjemenskog krompira, oko koga je uvijek bilo dosta malverzacija.⁶⁵ Sarajlije su prionule na posao, a vlada se potrudila da za revnost pohvali pitomce “ovdješnjega muslimanskoga sirotišta po lijepoj i patriotskoj odredbi vakufskoga ravnateljstva”. Na drugoj strani građanstvo se ohrabrilo i time što će se tako “onemogućiti raspuštenoj mlađariji, da se na najživljim mjestima igra engleske igre nogometa, ne pazeći na prolaznike i susrećući ih dapače surovim načinom, čime je pokazivala svoj nedostatan odgoj.”⁶⁶ Čim je to bilo objavljeno u *Službenom listu*, očigledno da druge mjere nisu bile

⁶³ Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 115.

⁶⁴ Brkljača, “Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu”, 105.

⁶⁵ “Za našu hranu”, *Sarajevski list*, 16/3. marta 1915, 3. Sljedeće godine vlada je izdavala krompir za sjetvu uz pismene potvrde. “Rani krompiri za sijanje”, *Sarajevski list*, 25. marta 1916, 2. “Izdavanje krompira za sjeme”, *Sarajevski list*, 17. aprila 1918, 2.

⁶⁶ “Obradivanje nezapremmljenih čestica u Sarajevu”, *Sarajevski list*, 24. april/7. maja 1915, 3.

dovoljne da se zaustavi entuzijazam najmlađih Sarajlija da "gube vrijeme" baveći se "neprijateljskom igrom". Svakako su već imali dovoljno obaveza radeći na poljima, školskim dvorištima, u tvornicama i prikupljajući divlje plodove, iniciranim vladinim naredbama i demagoškim tiradama kreiranog patriotizma i lojalnosti caru.⁶⁷

Ozbiljne igre bile su ostavljene starijima u toj drugoj godini rata opterećenoj blizinom neprijateljske vojske, djelimičnom evakuacijom stanovništva, sve većim prisustvom muhadžira u Sarajevu, dvjema velikim poplavama koje su potopile grad i uništile bašte i sve većim brojem gladnih usta. Posebnu pošast predstavljala je kolera, koja je te godine od 1.156 oboljelih donijela 505 smrtnih slučajeva, tifusa 1.239, ospica 403 slučajeva,...

Kako je opskrba hranom bila sve slabija, to je bilo sve više nadležnih, pa je krajem godine vlada opet otvorila novu instituciju – Zavod za kontrolu toka životnih namirnica, pod direktnom upravom vladinog predstojnika Privrednog odjeljenja Zemaljske vlade i sa tri ureda – za promet žitom, marvom i Merkantilnim uredom, te s Konzorcijem i "dobrovoljnom" podrškom svih postojećih banaka u Sarajevu.⁶⁹

Ono što je bilo korisno i vidljivo od djelovanja Aprovizacionog ureda za stanovništvo Sarajeva bilo je otvaranje dvije narodne kuhinje – u Ruždiji na Bembaši za muslimane i jevreje i u Vatrogasnoj kasarni vjerovatno za kršćane.⁷⁰ U jelovniku ovih kuhinja nalazio se i krompir, ali

⁶⁷ *Spomenica o patriotskom radu nastavnih zavoda u Bosni i Hercegovini za svjetskog rata u školskim godinama 1914./15. i 1915./16.*, Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1916, passim. Sonja M. Dujmović, *Pod državnim okriljem. Istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878-1914*. (Sarajevo: UNSA – Institut za historiju, 2021): 69.

⁶⁸ "Vladin izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata", *Glas slobode*, 15/2. decembra 1917, 4.

⁶⁹ "Vladin zavod za promet životnim namirnicama", *Sarajevski list*, 21. decembra 1915, 3.

⁷⁰ Otvaranju prve kuhinje prisustvovali su "vladin povjerenik Komadina sa gospodom, savjetnici vladinog povjerenika pl. Vancaš i Hadži Damjanović, vakufski direktor Arnautović, a od bogoštovne općine sefardičkih Jevreja nadrabini dr. Lowy i Aser Alkalay, pa gradski porezni inšpektor Cvitković i gradski mjernik Stuparić", a drugoj "isti kao i u Ruždiji osim predstavnika sefardičke općine, pa više gospoda od gospojinskog društva i otac Puntigam." "Gradska pučka kuhinja", *Sarajevski list*, 21. decembra 1915, 2.

ga nakon sušne 1916. godine i velike hladnoće tokom zime nije bilo moguće uvesti iz Ugarske, koja je uvijek bila glavni dobavljač i distributer žita, a sada u mogućnosti tek da utvrđuje i povećava željezničke tarife. U ratnim okolnostima svako traženje trebalo je podrobno obrazložiti poslovično rezervisanim ugarskim privrednicima i političarima, sada na čelu njihove aprovizacije politike.⁷¹ I sami centri Monarhije patili su od nestašica, jer je u nedostatku vagona transport žita iz Rumunije bio značajno umanjen, te posljedično i smanjena kvota do tada zvana “gladna kvota” žita. U nedostataku krompira, čija je žetva i u Ugarskoj i u Austriji “zlo prošla” uprkos brojnim uposlenim ratnim zarobljenicima u poljoprivredi, manjak se pokušao nadomjestiti iz Poljske i Galicije, ali propadao je u transportu zbog velikih mrazeva, te se moralo posezati za sjemenskim već u januaru 1917. godine. Ovakvu situaciju ublažio je vladin zakup 1.500 dunuma u Rajlovcu u 1916. godini, gdje je napravljena gradska bašta uz mehanizam za navodnjavanje. Za krompir je bilo predviđeno 250 dunuma, ali je i njega pogodila suša te godine.⁷² Suočena s glađu širokih razmjera, vlada je bila prinuđena dati uputstva o prehrani korijenjem paprati.⁷³ U isto to vrijeme nalazimo jedan nadrealan prikaz, objavljen u *Službenim novinama* u vrijeme najveće nestašice hrane, a povodom organizacije jedne dobrotvorne priredbe:

“Potrebno je, da na ovome mjestu posebno istaknemo veliku poštivost našega građanstva, koju je isto iskazalo i iskazuje još svakidanje za ovu veliku dobrotvornu zabavu. (...) Buda šampanjca ponosi se do sada sa darovanim 120 boca prvorazrednog pjenušca, isto tako biće bogat i buffet, koji će pružiti posjetiocima, uz jeftine novce, bogatu okrepu u šunci, svinjetini, teletini, finim žemljama i dobrim vinom i pivom, sve darovanim predmetima. (...) bogatim izborom likera, te luka sreće sa preko 700 zgoditaka, (...) tako da mirne duše možemo reći, da

⁷¹ Kolar, “Prehrana u Hrvatskoj tijekom 1918. godine”, 74.

⁷² “Naše brige za kuhinju”, *Sarajevski list*, 29. septembra 1917, 6.

⁷³ “Korijenje bujadi kao zamjena za ljudsku i životinjsku hranu.”, *Sarajevski list*, 9. marta 1917, 3.

će svi posjetioci nalazili se oni u velikoj dvorani ili u pokrajnim prostorijama u zabavnom djelu zabave imati zabave na pregršte, uživajući u dobrim komadima, kapljici i glazbi.”⁷⁴

Iza ovakvog banketa slijedilo je proljeće poznato uvijek kao krizno doba godine za prehranjivanje, a potom i priznanje ministra ishrane gm. Höfera da je opskrba najvažnijim životnim namirnicama zapala u “kritični stadij”.⁷⁵ Aprovizacioni je odbor septembra te godine naredio da se ponovno izvrši pritisak na proizvođače krompira i luka da ih daju u otkup vlastima, ali ovaj put omogućuju da se dio zaliha može zadržati i staviti u slobodnu trgovinu.⁷⁶ Ovaj ustupak sa sve većom nestašicom hrane vodio je zaključku odbora “da mora u cjelokupnom djelovanju vlasti u stvarima aprovizacije sudjelovati i narod, da tako praktično upozna, kako je teško pravedno i izdašno aprovizionirati narod u ratu”, te da će se u svakom kotaru sazvati kotarsko vijeće “da se s tim vijećem pretresu sve stvari aprovizacije i potrebne mjere, i da se onda izabere jedan odbor, koji će stalno biti vlasti pri ruci, te će rješavati sve poslove aprovizionisanja zajedno sa vlasti.”⁷⁷ Time je centralna vlast pokušala formalno podijeliti ovlasti oko aprovizacije s lokalnim organima uprave, a ustvari da im prepusti dodatnu iznudu i rekviziciju namirnica nadionako totalno osiromašenim i gladnim stanovništvom. Rezultat je bio da se pustilo “starim agrarnim popisivačima prilike, da popisuju žito i pri tom lično zaragjuju, radi čega seljak dolazi u nepriliku i prema vlasti i prema svom agi. (...) Ima slučajeva da su ljudi morali dati sve, što su imali žita, pa i svoju odregjenu kvotu, i još su bili ipak kažnjeni zato, što nisu dali onoliko, koliko je popisivač omjerio da može biti!”⁷⁸ Dakle, o liberalizaciji nije bilo govora, nego o otvorenom prepuštanju ratnog tržišta lihvarima, povezanim s vlastima. Prije toga je organizovana

⁷⁴ “Velika dobrotvorna zabava dne 1. veljače”, *Sarajevski list*, 26. januara 1917, 3.

⁷⁵ “Ministar ishrane gm. Höfer o rezultatu žetve”, *Sarajevski list*, 23. augusta 1917, 4.

⁷⁶ “Sjednica Odbora za aprovizaciju”, *Sarajevski list*, 24. septembra 1917, 3.

⁷⁷ “Prehrana Bosne i Hercegovine”, *Sarajevski list*, 6. oktobra 1917, 2.

⁷⁸ “Bosna i Hercegovina u ratu”, *Glas slobode*, 24/11. aprila 1918, 2.

konferencija na kojoj su pozvani proizvođači, preprodavci i potrošači putem predstavnika nekih gradskih i seoskih opština, trgovačko-obrtničke komore i štampe da se s njima kao interesantima formalno podijeli odgovornost za zatečeno stanje. Od dvanaest tačaka dnevnog reda dvije su bile posvećene krompiru, njegovoj dobavi i cijeni,⁷⁹ ali promjene nabolje u količini i pravednijoj podjeli namirnica nije bilo. Čak su i bez te sirotinjske hrane ostajali najniži slojevi stanovništva, pa je za jelo preostajala tikva, a po njenom nestanku repa.⁸⁰

U tom vremenu dozvoljena je ponovo djelatnost Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, koja je u svom listu imala stalnu rubriku o aprovizaciji koja je spala na teret opštine i što se njome prehranjivala trećina stanovništva grada.⁸¹ Članci koji su donosili dramatične scene siromaštva, ali i kritike vlasti, bili su često prošarani bjelinom cenzure, a ponekad je samo preostajao naslov.⁸² U prvim brojevima ponovnog izlaženja, nakon dvoipogodišnje zabrane, oni bilježe priznanje poglavara zemlje da se u Hercegovini umire od gladi. U sretnijim predjelima zbog nedostatka brašna prehranjivalo se krompirom, ali samo u pojedinim regionima, i tikvama, uz vrlo visoke cijene. “Skoro čitava tri mjeseca se jela sama kukuruza. (...) Krompira nije bilo dovoljno ni za sijati, a u opšte na vrijeme ga nije bilo nikako, a kada se i pojavi u redovima sirotinje se čekalo i po dva dana i u kojima su jači svojim guranjem potiskivali slabije, dok bogatih u redu nije bilo i ‘koji imaju novaca u izobilju, žive danas onako kao i u mirno doba, a neki i bolje’,⁸³ oni mogu kupovati ‘ispod ruke’ brašno po 10 K kg., kavu po 150 K kg., šećer po 10 K kg. itd.”⁸⁴ Tako je došlo vrijeme da je i krompir postao hrana samo bogatih i to širom Monarhije.⁸⁵

⁷⁹ “Aprovizaciona konferencija na vladi”, *Glas slobode*, 31/18. oktobra 1917, 4.

⁸⁰ “Krompir”, *Glas slobode*, 29/15. novembra 1917, 3. “Šta jede siromašni narod”, *Glas slobode*, 1. decembra/18. novembra 1917, 3.

⁸¹ Brkljača, “Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu”, 111.

⁸² “Aprovizacija”, *Glas slobode*, 5. decembra/22. novembra 1917, 3; 16/3. februara, 4.

⁸³ “Iz naše čaršije”, *Glas slobode*, 7. novembra/25. oktobra 1917, 3.

⁸⁴ “I oni što nemaju novaca hoće da žive”, *Glas slobode*, 12. decembra/29. novembra 1918, 4.

⁸⁵ Kolar, “Prehrana u Hrvatskoj tijekom 1918. godine”, 83.

Drugačije nije moglo ni biti s obzirom da je i sama vlada izjavila da su nadnice ranika "umereno povišene: poprečna zarada bila je 1914. godine K 2,95 a god. 1916 K 3.34."⁸⁶ Istovremeno su se u Miljacki našli pokvareni krompiri, izbačeni iz nekih skrivenih lihvarskih skladišta, pa propali u čekanju i manipulaciji cijenama.⁸⁷ Prinos krompira u 1917, drugoj po redu sušnoj godini bio je izuzetno slab, pa se korist i pomoć očekivala od akcije skupljanja bukovog i hrastovog žira, te otpadaka pri cijedenju ulja.⁸⁸

Ozbiljnost situacije pokazalo je održavanje trodnevne Zemaljske konferencije o prehrani početkom novembra 1917. godine, kojom je predsjedavao zamjenik zemaljskog poglavara Makso Đurković, a prisustvovao dijelom i sam zemaljski poglavar Sarkotić. Prvi predmet vijećanja bilo je pitanje krompira, koga više nije bilo za gradsko stanovništvo. Jedan vagon koji je stigao tih dana nije značio gotovo ništa. Priznalo se da se kulturi krompira do sada jako malo posvećivalo pažnje i da se tek u ratu uvidio značaj ove namirnice za ishranu zemlje. Ipak, prijedlog tuzlanskog načelnika Vilovića da gradske opštine preuzmu aprovizaciju namirnica vlada nije prihvatila pod izgovorom da bi djelokrug kotarskih vijeća time mogao "predaleko ići", kao i njihovo "namjeravano" autonomno djelovanje.⁸⁹ Međutim, situacija je bila alarmantna, pa je gradski Aprovizacioni odbor u Sarajevu poslao svoju delegaciju vladi da se pitanje prehrane što prije rješava.⁹⁰ Na drugoj, kako se čini urgentnoj sjednici Savjeta za prehranu 14. februara 1918, osnovanog 26. decembra 1917. godine, koji se sastajao na poziv Zemaljske vlade,⁹¹

⁸⁶ "Vladin izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata", *Glas slobode*, 15/2. decembar 1917, 4.

⁸⁷ "Nekoliko zrnaca iza aprovizacione politike u Sarajevu", *Glas slobode*, 4. augusta 1917, 2.

⁸⁸ "Prehrana Bosne i Hercegovine", *Sarajevski list*, 6. oktobra 1917, 1–2.

⁸⁹ "Zemaljska konferencija o prehrani", *Sarajevski list*, 3. novembra 1917, 2 (1–3).

⁹⁰ U delegaciji su bili: Risto Hadži-Damjanović, Josip Vancaš, Rizabeg Kapetanović, Aleksandar Besarović, Izrael, Avdaga Šahinagić i Rudolf Fatner iz SDS-a. "Sa sjednice gradskog aprovizacionog odbora u Sarajevu", *Glas slobode*, 19/6. januara 1918, 4.

⁹¹ Prehrambeni savjet sastojao se od zastupnika kotarskih vijeća iz svakog okružja, po jedan zastupnik okružnih mjesta, tri zastupnika Sarajeva, predsjednik potpredsjednici i tajnik Trgovачke i obrtničke komore, dva zastupnika industrijalnih radnika, po dva zastupnika

ovaj put pod predsjedavanjem Sarkotića, bilo je najviše govora o načinu unapređenja poljoprivrede, što je došlo zaista prekasno, o donošenju brojnih prijedloga, kao i formiranju odbora za prehranu, poljoprivredu, stočarstvo, povrtlarstvo, vinogradarstvo, kao i za zdravstvo. Tokom te sjednice Prehrambeni savjet predložio je i upućivanje delegacije u Beč i Budimpeštu koja bi trebala tražiti kod austrijskog ministra za prehranu “da nam u zamjenu za 200 vagona šljiva da bar 800 vagona krumpira, da se može što više posijati, (...) (te) da naše ministarstvo u Beču zatraži od carskog njemačkog ureda za prehranu u Berlinu 300—500 vagona krumpira u zamjenu za naših 250 vagona suhih krušaka. 50 vagona suhih krušaka da se samelje i podijeli narodu kao nadomjestak za brašno u najoskudnijem kraju.” Prijedlog o delegaciji prihvaćen je i zbog toga što su, kako je rekao dr. Spaho, “prilike u Austriji, tj. Beču mnogo bolje jer tamo dobivaju svi propisanu kvotu u brašnu, a osim toga u krumpirima te u drugim životnim namirnicama, kojih kod nas nema.” Bilo je govora i o tome da potlačeni slojevi, najviše porodice vojnika i osiromašene zanatlije, mijenjaju svoje “šećerne karte” za brašno da bi se nekako prehranili.⁹² Sve je ličilo na već jednom iznevjerenu kompenzaciju šljiva za krompir iz prethodne godine.⁹³ Izabrana delegacija (zemaljski poglavar Sarkotić, predsjednik Radnog odbora Vijeća Risto H. Damjanović i sekretar Trgovačko-obrtničke komore dr. Mehmed Spaho)⁹⁴ zaista je otišla do Budimpešte i Beča i u punom petodnevnom

Činovničkog društva i namještenika i radnika bh. zemaljskih željeznica, pa i članovi Socijaldemokratske stranke, ukupno 32 člana. “Prehrambeni savjet kod zemaljske vlade”, *Glas slobode*, 2. januara 1918/21. decembra 1917, 3.

⁹² “Sjednica vijeća za prehranu naroda”, *Sarajevski list*, br. 35, 16. februara 1918, 3.

⁹³ U Monarhiju je izvezeno 200 vagona suhe šljive, a za nju je trebalo da se u BiH uveze 615 vagona krompira iz Galicije i Ugarske, ali je stiglo samo 386 vagona krompira. Salkan Užičanin, “Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata”, *Historijska misao* 2 (2016): 76. Krompir u Hrvatskoj nikada npr. nije bio predmet ni rekvizicije, ni problem za aprovizacione urede. Mira Kolar, “Doprinos Podravine prehrani Hrvatske u Prvom svjetskom ratu”, *Podravina* 19 (2011): 100, 111, (97–118).

⁹⁴ Delegaciju su još činili: poljoprivrednik iz Čekrčica kod Visokog Niko Mirić, gradonačelnik Mostara Mujaga Komadina, veletrgovac i predsjednik Privredne komore iz Mostara Risto Šain, iz Širokog Brijega fra Didak Buntić, gradonačelnik Travnika Osmanbeg Te-

rasporedu posjetila brojne najviše zvaničnike Monarhije s Memorandumom o prehranbenim prilikama u Bosni i Hercegovini, uslovima za obradu zemlje, kao i o oskudici sjemena, navodeći u uvodu da "narod Bosne i Hercegovine s besprimjernom strpljivosti i požrtvovanjem podnosi tešku oskudicu i živi s manjim obrokom kruha nego i jedan narod monarhije."⁹⁵ Ugarski ministar predsjednik dr. Alexander Werkerle, ugarski ministar za narodnu prehranu knez Windischgrätz, ratni ministar general infanterije Stöger-Steiner, zajednički ministar finansija Stjepan barun Burian,⁹⁶ austrijski ministar predsjednik dr. vitez Seidlers s predsjednikom Ureda za prehranu naroda dvorskim savjetnikom Ludwigom Paulom, predsjednik Zajedničkog odbora za prehranu naroda generalmajor Landwehr, te kao kruna i sam car i kralj Karlo saslušali su bosanskohercegovačke predstavnike, njihove molbe i zahtjeve, te podsjećanja da su bosanskohercegovački vojnici pokazali svoje junačko držanje na svim frontovima Monarhije. Zauzvrat su dobili zane-marivanje njihovih porodica koje trenutno gladuju, jer prosječno svaki stanovnik mjesečno dobije 2–3 kg brašna, pa i manje, zbog prehrane radnika ratne industrije, dok krompira nema zbog suše ni za sjemena. Naveli su da rekvizicija stoke, uz mnogo manju otkupnu cijenu nego u ostalim dijelovima Monarhije od početka rata, sada već prevazilazi snagu zemlje i da je narod došao "do skrajnje granice izdržljivosti i počinje u većoj mjeri od gladi umirati", kao i da postoji "nejednaki

skeredžić, veleposjednik i trgovac iz Bugojna Stjepan Subašić, zemljoradnik iz Bučica kod Travnika Pašo Zukić, gradonačelnik Tuzle Osman ef. Vilović, trgovac iz Trbuka kod Maglaja Stevo Božanović, zemljoposjednik iz Dervente Konstantin Kostić, gradonačelnik Bihaća Muhamedbeg Bišćević i veleposjednik iz Bihaća Đorđe Stanivuković. *Memorandum der Deputation des Ernährungsrates aus BH*, Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zajedničko ministarstvo finansija, (dalje: ZMF), Kab-Briefe, 1918, kut. 104/1, sign. 90.

⁹⁵ ABiH, ZMF, Kab-Briefe, 1918, kut. 104/1, sign. 90. Sadržaj Memoranduma je doslovno prenesen i u službenom *Sarajevskom listu*: "Put odaslanstva Vijeća za prehranu", *Sarajevski list*, br. 59, 16. marta 1918, 3.

⁹⁶ Baron Burian delegaciji je bio domaćin na večeri 7. marta u hotelu *Imperial* u Beču, za koju se uz jelo pripremlilo 26 kafa, isto toliko čaša piva, čaša konjaka, te 8 flaša zokajca i claret vina. O dobro organizovanom boravku delegacije svjedoči i telegram upravi Mađarskog državnog pozorišta u Budimpešti, kojim se rezervišu mjesta za deputaciju. Ibid.

postupak kod uzimanja u vojsku u Bosni i Hercegovini i kod oslobađanja od vojne dužnosti naročito u poljoprivredi i malom obrtu...”⁹⁷ Prema jednom istraživanju, mobilisano je čak preko 90% vojno sposobnih muškaraca u starosti od 18 do 48 godina života.⁹⁸

Mala delegacija dobila je verbalno razumijevanje i obećanja da će se sve učiniti što je u njihovoj moći budući da su u vrhu Monarhije već razmišljali o vremenu nakon rata i načinu kako da se osiguraju dovoljne količine hrane.⁹⁹ Čak je i Sarkotić imao namjeru da odlikuje četvoricu članova delegacije (R. Hadžidamjanovića, M. Komadinu, S. Subašića i M. Spahu), jer mu je bio cilj “još više približiti Bosance dinastiji i smatram uistinu dobrohotnim Božjim činom to što su najmlađi ljudi monarhije prvi pozdravili najmlađeg potomka Presvetle Carske Kuće.”¹⁰⁰

Međutim, dalja saopštenja vlasti o tome ne govore, osim što se sa više žestine provodio propagandni rat upućivanjem na patnje stanovništva neprijateljskih zaraćenih država koje prisilnom ili dobrovoljnom agrarnom mobilizacijom stanovništva pokušavaju prevazići višegodišnje propadanje poljoprivrede i totalnu oskudicu prehrambenih proizvoda.¹⁰¹ Krompir je u toj propagandi imao i prije svoje mjesto u navodnim neprijateljskim diverzijama u Monarhiji. One su se, prema pisanju *Službenog lista*, mogle očekivati od ratnih zarobljenika. “A kakove upute dobivaju zarobljenici? Evo primjera: ‘Nagovarajte radnike na selištima,

⁹⁷ “Put odaslanstva Vijeća za prehranu naroda Bosne i Hercegovine”, *Sarajevski list*, 16. marta 1918, 3.

⁹⁸ Užičanin, “Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom prvog svjetskog rata”, 84.

⁹⁹ U Memorandumu o mjerama za ublažavanje nestašice hrane izvjesni Michael Sonnenfeld iz Trgovinskog vijeća predlaže integraciju balkanskih država u domenu Centralnih sila u obliku dugoročne carinske unije, s preferencijalnim tarifama koje bi Monarhiji balkanske države morale odobriti za industrijske proizvode, a zauzvrat bi njihovo žito i stoka bili bez carina. Ukoliko to ne uspije, predlaže bilateralne trgovačke sporazume. Memorandum još upozorava veleposjednike o potrebi smanjenja cijena prehrambenih namirnica, jer njima, odnosno njihovoj imovini najviše prijete impulsivni narodni pokreti. U zaključku, između ostalog, stoji da su Monarhiji potrebna samo privredna osvajanja kako bi život stanovništva učinili podnošljivijim. ABiH, ZMF, Kab-Briefe, 1918, kut. 104/1, sign. 43.

¹⁰⁰ ABiH, ZMF, Kab-Briefe, 1918, kut. 105/2, sign. 122.

¹⁰¹ “Agrarna mobilizacija”, *Sarajevski list*, 16. aprila 1918, 2.

da nožima povade oči ili klice iz krumpira za sijanje, a u čokoladi ili kolačima ćete dobiti i sprave za to.”¹⁰² Očito je pisac ovih redova redovno uživao u svim drugim specijalitetima osim krompira.

Dva mjeseca kasnije sastalo se Vijeće za prehranu i nakon podjele prisutnim članovima knjižice s odštampanim Memorandumom i odgovorom koji je delegacija dobila (!) prva tema bila je o stočarstvu, dok je primjedba Sretena Jakšića, člana Odbora i predstavnika Socijal-demokratske stranke, o tome kako se Aprovizacioni odbor ne bavi podjelom krompira i kupusa ostala bez odjeka.¹⁰³ Tek je rasprava Osmana Vilo-
vića otkrila da je rezultat posjete delegacije bilo povećanje kontingenta iz Ugarske, ali samo tokom 25 dana, koji se potom vratio na prijašnju, nedovoljnu količinu. Jedino što je preostalo jeste da se uputi telegram i ponovo traži pomoć.¹⁰⁴ Prazna retorika Vijeća za prehranu i šetanje delegacije po prestolnicama Monarhije nisu doprinijeli da hrana dođe do usta pothranjenih Sarajlija, a vlast se ponovno oglušila o potrebe građana pokazujući svoj stav prema bosanskohercegovačkom glavnom gradu.

Zasjedanje je ponovo pokazalo da Zemaljska vlada ne odustaje od totalne kontrole i rekvizicije i najmanjeg viška poljoprivrednih proizvoda u Bosni i Hercegovini, uprkos svim pokazateljima da je zemlja potpuno iscrpljena, ali i tome da su rasprave često išle potpuno neočekivanim tokom,

¹⁰² “Naročite su upute za uništavanje krumpira, kako krumpira za sjetvu, tako i za uništavanje krumpira u trapovima. Za uništavanje sjemena su ove upute: “Odaberite nekoliko bolesnih krumpira na kojima su crnkaste pjege. Krumpire za sjeme treba malo naguliti, te naguljenu stranu natirati crnom mrljom bolesnog krumpira. - Ako je ikako moguće, treba klice iz krumpira povaditi čavlom, nožem, drvetom ili snravom, koju ćemo vam poslati u kolačima. Kada vadite krumpire iz zemlje, onda miješajte zdrave s bolestnima, te lišće bolestnili sasipljite na zdrave. Kvasite krumpire u trapovima, miješajući bolesne sa zdravima. Nabavite po mogućnosti sumporne kiseline i polijte nio krumpire, jer sumporna kiselina ubija kljalo. To sve možete raditi, a da Nijemci ni ne opaze. Zla lietina vrijedi koliko i izvnbliena bitka. Vi radite za otadžbinu.” “Nagovaranje neprijateljskih zarobljenika na zlodjela”, *Sarajevski list*, 11. maja 1917, 2.

¹⁰³ “Zasijedanje vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini”, *Sarajevski list*, 18. maja 1918, 3.

¹⁰⁴ “Zasijedanje vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini”, *Sarajevski list*, 23. maja 1918, 3.

mimo svakog racionalnog i smislenog utemeljenja u ratnoj stvarnosti. U isti red išli su, uprkos dobrom prinosu, reducirani planovi o aprovizaciji 50 vagona krompira iz gradske bašte u Rajlovcu,¹⁰⁵ koji će se izdati “onim građanima koji su u stanju taj krompir platiti i spremati ga za zimu, da se ne pokvari.”¹⁰⁶ S druge strane, činovnici su imali svoju baštu na Grbavici i bili su obezbijedeni povrćem do samog kraja rata.¹⁰⁷ Da pomutnja nije bila odlika samo u bosanskohercegovačkom slučaju, služi primjer preusmjerenja vagona krompira s austrijske granice u Prag umjesto u Beč.¹⁰⁸ Na sarajevskoj pijaci u to vrijeme iznosio se sitni, mladi krompir po 3 krune kilogram,¹⁰⁹ a i cijene drugih artikala nisu poštovale odredbe o maksimiranju, što je radnički list nazvao otvorenom pljačkom stanovništva,¹¹⁰ koja se intenzivirala. O tome da je kontrola posustala govori i obraćanje hrvatskog bana Mihalovića Sarkotiću u kome navodi da “pučanstvo iz Bosne i Hercegovine u neopisivoj množini putuje u Hrvatsku i Slavoniju” da nabavlja namirnice i potom njima trguje. Pored pretrpanosti vozova, čime je “putovanje željeznicom postalo upravo životu pogibljeno”, ban kao posebnu opasnost navodi i to da bosanskohercegovačko stanovništvo time doprinosi “u ovdašnje krajeve razširivanju jugoslavenskog pokreta.”¹¹¹ Tome je pogodovala opšta društvena klima, podudarna s vijestima o sličnim procesima nereda širom Monarhije i dubokim pomjeranjima frontova u ljeto 1918. godine.

¹⁰⁵ 1917, druge godine obrađivanja gradske bašte u Rajlovcu, zakupljena je manja parcela, tj. 800 dunuma, od čega je bilo obrađeno samo 570 dunuma, a iz koje je dobijen prinos od 45 vagona krompira. “Gradski nasadi u Rajlovcu”, *Sarajevski list*, 18. januara 1918, 3.

¹⁰⁶ “Staranje za zimsku prehranu sarajevskog građanstva”, *Sarajevski list*, 27. juna 1918, 3.

¹⁰⁷ “Sarajevski gradski činovnici imaju svoju baštu u Grbavici, koju su i prošle godine valjano obradili i posijali povrćem, a ove godine su tu baštu još i bolje obradili i svakovrsnim povrćem posijali i posadili. Preksjutra će se iz te bašte započeti sa domašanjem krompira i ostalog povrća za gradske činovnike, te će se donašanje prema potrebi nastaviti svakoga dana tako, da će se ti činovnici moći cijelog ljeta podmirivati povrćem iz njihove bašte.” “Aproviziranje gradskih činovnika”, *Sarajevski list*, 18. jula 1918, 2.

¹⁰⁸ “Opskrba Beča”, *Sarajevski list*, 19. juna 1918, 3.

¹⁰⁹ “Sa naše pijace”, *Sarajevski list*, 19. juna 1918, 2, 3.

¹¹⁰ “Neodržavanje maksimalnih cijena”, *Glas slobode*, 20/7. jula 1918, 3.

¹¹¹ ABiH, ZMF, Kab-Briefe, 1918, kut. 105/2, sign. 178.

Cijene krompira tokom rata

Mada je sve vrijeme rata u uslovima ograničenog tržišnog sistema vlast nastojala da što manje bude potresa kod cijene krompira, namirnice namijenjene najsiromašnijim slojevima stanovništva, te zvanično maksimiziranim iznosima pokušala obuzdati njen rast, ipak se može konstatovati da su varijacije bile česte, vezane za povremeni ulazak vagona s namirnicama, a povećanje je bilo izrazito. Cijena krompira uoči rata u julu 1914. godine iznosila je 14–18 helera, u jesen 1917. porasla je do 1,2 krune, a svoj vrhunac doživjela je u periodu juni–juli 1918, kada se prodavao za 4 krune.¹¹² Taj enormni skok cijene važio je za sve namirnice do početka augusta 1918. godine, kada je dozvoljen slobodan promet i prodaja po nalogu gradske aprovizacije.¹¹³ To je omogućilo ulazak u grad velike količine krompira, dopremane uglavnom preko Bosanske Gradiške, te sabirnih centara u kojima se osiguravala količina za sjeme,¹¹⁴ a potom je bio dostupan svim građanima uz nagli pad cijena. Dozvolu Aprovizacionog ureda u Sarajevu dobili su već prije protežirani dobavljači David Finci, poznat kao "kralj jaja", i braća Papo za prodaju pred gradskom tržnicom.¹¹⁵ To je bio jedan od posljednjih pokušaja kontrole austrougarske vlasti u dotoku hrane, a uz to je na snazi ostala rekvizicija luka i krompira, pa je plenarna sjednica novoformiranog Građanskog odbora gradske aprovizacije pod predsjedavanjem vladinog podsekretara donijela odobrenja za dobavljanje raznih životnih namirnica. Za krompir je rečeno da je vlada osigurala nestvarnih 200 vagona prije zime, tokom nje 50 vagona i na proljeće 150 vagona.¹¹⁶

¹¹² "Tržne cijene u Sarajevu", *Sarajevski list*, 3. jula/20. juna 1914, 4. "Maksimalne cijene životnih namirnica", *Sarajevski list*, 11. augusta 1917, 4, "Sa naše pijace", *Sarajevski list*, 19. juna 1918, 3.

¹¹³ "Plenarna sjednica građanskog odbora gradske aprovizacije", *Sarajevski list*, 10. augusta 1918, 2.

¹¹⁴ Sabirni centri za krompir bili su kotari Bos. Gradiška, Prnjavor, Banja Luka (seoski), Tuzla (seoski), Visoko, Sarajevo, Rogatica, Fojnica, Travnik, Livno, Bos. Petrovac, Konjic i Nevesinje. "Rekvizicija luka i krompira", *Sarajevski list*, 5. septembra 1918, 2.

¹¹⁵ "Dobava krompira", *Sarajevski list*, 26. augusta 1918, 3.

¹¹⁶ "Plenarna sjednica građanskog odbora gradske aprovizacije", *Sarajevski list*, 26. septembra 1918, 3.

Vijesti iz radničkih redova, međutim, govore da do sirotinje i radnika ovaj krompir ne dolazi,¹¹⁷ odnosno da je stiglo samo četiri vagona koja su odmah “planula”.¹¹⁸ Održavanje ove sjednice s interesantnim zaključcima koincidiralo je s probojem solunskog fronta i s izvjesnim ratnim porazom austrougarskih snaga. Posljednje uputstvo Aprovizacionog ureda prije smjene vlasti bilo je dopuštenje građanima da se sami pobri-
nu za opskrbu krompirom za zimu, koju će vlast osigurati.¹¹⁹ Krompir se, ipak, još uvijek dijelio “na legitimaciju” uz cijenu od 1,4 krune.¹²⁰

Zloupotreba aprovizacije

Uprkos najavljenom i provođenom sistemu dnevne kontrole prodaje i visine cijena životnih namirnica u Sarajevu, podijeljenom u devet re-
jona, te predviđene kaznene politike *ad hoc* primjenjive na nosioce pre-
kršaja,¹²¹ pokazalo se da su nelogičnosti i zamjerke odmah registrovane, naročito one koje su se pojavljivale na relaciji grosista i bakala, malih
trgovaca koji su u odnosu maksimiranih i ponuđenih cijena veletrgova-
ca ostajali bez zarada.¹²² Iz redova ovih posljednjih pojavit će se liferanti
u cijeloj Monarhiji kojima su ratne okolnosti išle na ruku i koji su se
enormno bogatili.¹²³

Poseban problem predstavljali su koruptivni činovnici koji su radili u
lancu aprovizacije tako da su gotovo svi koji su upravljali aprovizacijom

¹¹⁷ “Prehrana sirotinje”, *Glas slobode*, 19/6. oktobra 1918, 4.

¹¹⁸ “Aproviziranje Sarajeva za zimu i Zemaljska vlada”, *Glas slobode*, 26/13. oktobra 1918, 3.

¹¹⁹ “Izdavanje krompira za zimu”, *Sarajevski list*, 12. oktobra 1918, 3.

¹²⁰ “Prodaja krompira”, *Sarajevski list*, 2. oktobra 1918, 2.

¹²¹ “Ko prekorači ove propise, biće kažnjen tamnicom od jednog mjeseca do godine dana. Osim tamnice može dotični biti osuđen na novčanu globu do 20.000 K, a uz to će se pre-
sudom izreći, da se njegova zaliha zaplijeňuje u korist stanovništva. Osim toga će dotič-
nik izgubiti i obrtnu dozvolu.” “Naredba Njegova Veličanstva o životnim namirnicama”,
Sarajevski list, 21. jula/3. augusta 1914, 1.

¹²² “Pismo jednog bakala našoj redakciji”, *Glas slobode*, 4. augusta/22. jula 1914, 2.

¹²³ Primjer jednog liferanta koji je prodavao brašno iz Dalmacije za 20 kruna za kilogram.
Kod njega su našli sumu od 800.000 kruna. ““Prijedorska ‘Aprovizacija!’”, *Glas slobode*, 1.
septembar 1917, 2.

dospjeli u sudnicu.¹²⁴ Kako su iz Aprovizacionog ureda bili povezani s gro-sistima, njihova saradnja i interesi bili su od obostrane koristi.¹²⁵ To znači da je pored državno kontrolisane dobave namirnica tokom rata postojalo i drugo – "crno tržište", s čijim se postojanjem vladin Aprovizacioni ured formalno borio, negirajući svoju upletenost preko službenog lista.

Kako je hrane zbog sušne 1916. godine bilo sve manje, budući da je 41,1% zemljišta ostalo nezasijano,¹²⁶ to su vladini posrednici u distri-buciji bili sve "slobodniji" u svojoj djelatnosti. U slučaju izvjesnog Ibra-hima Muse s Pala, koji je bio povjerenik za Pale, Mokro i Romaniju, zbog prestupa neovlaštenog povećanja cijena kažnjen je pred Kotarskim sudom na mjesec dana zatvora i 300 kruna globe.¹²⁷ Manji trgovci sva-kako su bili meta kontrolora i najčešće su stradavali, i to do samog kraja rata.¹²⁸ Međutim, čini se da su veći igrači tek trebali doći na red. Jedna

¹²⁴ "Aprovizacija", *Glas slobode*, 17. augusta 1917, 3.

¹²⁵ Sarajevski trgovac Jakov Campos npr. dobijao je od gradske aprovizacije sedmično 100–150 vreća brašna, više od svih ostalih pekara zanatlija zajedno, njih 12, koliko ih je pre-ostalo od prijašnjih 47. "Prodaja hljeba u Sarajevu", *Glas slobode*, 29. septembra 1917, 3.

¹²⁶ "Vladin izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata", *Glas slobode*, 15/2. de-cembra 1917, 4. "Kampusovi poslovi", *Glas slobode*, 23/10. marta 1918, 2.

¹²⁷ "Pretjerivanje cijena", *Sarajevski list*, 31. augusta 1916, 2.

¹²⁸ "Baštovan u Koševi Hasan Požegija prodavao je krumpir za sjeme po 1 K i po 1–20 K na kilu. Prijavljen je radi pretjerivanja cijena, te je zbog toga osuđen na 14 dana zatvora i 500 K globe. Ako bi globa bila neutjeriva, ima se zamijeniti sa daljih 50 dana zatvora. Osuđeni se zadovoljio osudom." "Skupi krumpiri", *Sarajevski list*, 2. jula 1915, 3. "Prilikom kontrole ustanovili su članovi građanskog odbora za nadzor prometa životnih namirnica u gradu i članovi tržnog nadzorništva, da Salih Minedžić, bakal na cirkusnom trgu, ne drži postoje-ćih propisa odnosno prodajnih cijena namirnica i isticanja cijena na namirnicama. Tako n. pr. Salih nije imao istaknutih cijena na spanaću, a suhe kruške je prodavao, kao suhe šljive po 4.80 K na kilogram umjesto 2.30 i 3.20 K, kako je određeno u maksimalnom cje-niku. Zbog toga prestupka kažnjen je Salih u uredu vladina povjerenika sa 30 K globe. Iste prestupke je učinila Ivka Doležil, bakal na Donjim Hisetima, koja nije imala označenih prodajnih cijena na salati, a suhe kruške i krumpire je prodavala preko određenih mak-simalnih cijena, te je i ona kažnjena sa 30 K globe." "Prekoračavanje propisa", *Sarajevski list*, 7. maja 1918, 3. "Tomo Tomić, bakal na kolodvoru, prodavao je krompire po 2.40 K po kilogramu, a ne – kako je propisano – po 1.80 K, pa je radi toga prestupka pozvan na odgovornost, te je u uredu vladina povjerenika kažnjen sa 100 K globe." "Pretjerana cije-na krompiru", *Sarajevski list*, 23. septembra 1918, 3. "Iako je snižena maksimalna cijena prodajnim krompirima, što je objavljeno i prije stupanja na snagu te cijene. Haim Levi u Pehlivanuši ulici se činio tome nevješt, te i dalje prodavao krompire uz cijenu od tri krune

od najvećih afera bila je vezana za suđenje šefovima sarajevske aprovizacije – opštinskom savjetniku Mirku Bradaču i tzv. drugovima, tj. trgovcu Danetu Cvitkoviću, Maksi Gražeru i Danilu Vojinoviću i drugim njihovim kompanjonima zbog zloupotrebe vlasti, zločina pronevjere i prikrivanja dokaza, a koja je započela 21. januara 1918. godine pred Opštinskim sudom, da bi nakon dvomjesečne rasprave i iznesenih dokaza okrivljeni bili pušteni na slobodu.¹²⁹ Vlast nije mogla žrtvovati jednog od važnijih lica Aprovizacionog odbora – poglavarstvenog savjetnika, koji je još od samog početka rata, tj. od prve objave maksimiranja cijena u ime vlade donosio “pismenu privolu” veletrgovcima.¹³⁰ Slična afera i suđenje desilo se članovima Odbora “živežnog stovarišta bos.herc. zemaljskih željeznica”, koji su svoju aktivnost najviše razvili na stovarištu u Bos. Brodu, a vezano za korupciju i malverzacije u snabdijevanju hranom, te enormno bogaćenje, završilo se bez stvarnog epiloga.¹³¹

Nakon svega članovi Privrednog odbora Aprovizacionog ureda ostali su “kod uvjerenja, da bi način rekvizicije, koji je po njemu bio predložen, bio pravedan i svrsishođan, te bi se time umanjila demoralizacija nastala skrivanjem, lihvaranjem i kriomčarenjem.”¹³² Upornost kojom se branila ekonomska i socijalna superiornost i pozicija jednaka je u svim vremenima.

po kilogramu. Ali ga je u tome prodavanju zapriječilo kontrolno povjerenstvo koje ga je zateklo na djelu, pa ga je radi toga postupka kaznilo sa 100 K globe.” “Pretjerana cijena prodajnih krompira”, *Sarajevski list*, 24. jula 1918, 2.

¹²⁹ “Sarajevska aprovizacija pred sudom. Osuda”, *Glas slobode*, 6. mart/21. marta 1918, 4.

¹³⁰ “Objava o cijenama životnih namirnica”, *Sarajevski list*, 8. augusta/26. jula 1914, 3.

¹³¹ “Glavna rasprava protiv Wilhelma Fischera i drugova”, *Sarajevski list*, 11. aprila 1918, 3. “Glavna rasprava protiv Wilhelma Fischera i drugova. Osuda”, *Sarajevski list*, 11. maja 1918, 3.

¹³² “Zasijedanje vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini”, *Sarajevski list*, 22. maja 1918, 3.

Preporuke za spremanje krompira

Zaista zvuče cinično preporuke vlasti o štednji krompira, njihovom spremanju za zimnicu i sl. U red onih koji uveseljavaju ide objavljivanje naučnih saznanja zašto je korištenje kore krompira korisno za zdravlje u vremenu kada je krompira još uvijek bilo.

“...vrijedno je iznijeti, što piše profesor Pfeiffer o zlom običaju, da se krumpir kuha oguljen. Pisac preporučuje kuhanje krumpira skupa sa kožom, jer se pažljivim istraživanjem uvjerio, da se odstranjivanjem krumpirove kože ujedno od stranjuje preko 12% hranjivih sadržina toga važnog sredstva narodne prehrane. Osim tih skroz gospodarskih gledišta ima još jedan vrlo važan razlog protiv odstranjivanja kože prije kuhanja krumpira, a to su alkalijske soli, koje krumpir ima u sebi. Alkalijska imadu vrlo važnu funkciju kod izmjene tvari (Stoffwechsel), ona su potrebna za alkalizaciju naše krvi. Iz raznih živežnih sredstava, osobito onih iz skupine bjelančevine (meso, mahune, jaja), stvaraju se kod izmjene tvari kiseline (mokraćne kiseline), koje se mora pomoću alkalijske odstranjivati i slabiti, ako nećemo, da nam tijelo bolestima reagira. Osobito mnogo alkalijske sadržaje krumpir, voće, povrće i žita. Pristavlja li se krumpir, kao što se to danas velikom većinom čini u boljim i građanskim krugovima, bez kože, to ga se lišava zaštitne prevlake i tako se onda kod kuhanja izgube alkalijske soli. Naši živci za kusanje već pokazuju, da se krumpir promijenio i da nije više tečan, ako mu ne dometnemo kuhinjske soli, da se može jesti.”¹³³

Smjernice za štednju brašna, a u korist krompira, bile su prvi upozoravajući znak, a navedeni recept objavljivao se više puta tokom rata:

“Potrošnja mliva može se napose pri pečenju hljeba ograničiti tijem, ako se mlivu primiješa krompir. Evo okušana recepta za proizvodnju hljeba uz primjesu krompira: Prije svega se skuha mekano pola kilograma krompira, za tijem se ogule i pasiraju (propuste kroz vodu). Ovako

¹³³ “Kuhanje krumpira”, *Sarajevski list*, 1/14. decembra 1914, 5.

dobivena krompirna kaša prelije se veoma vrućom vodom, pomiješa solju, kimom i t. d. komoračem (Fenchel), a za tijem glatko ispremiješa. Kad je sve to još samo mlako, onda se kao obično primiješa kvasa i sa 1 kg razjega i pšeničnog mliva br. 5 ili 6 dobro izgnječi i načini prilično čvrsto tijesto. Od tijesta se sada načine dva hljeba, koji se kao obično polože u mlivom zaprašene sačurice ili činije, pokriju rupcem i (najbolje preko noć) 8 do 10 sati dugo ostave, da narastu. Onda se hljebovi polože na omašćene tepsije, pa ako se ne pošlju pekaru, mogu se ispeći u štednjaku za 1 do V/2 sahata pri podjednakoj toploti, kvaseći ih češće vodom.”¹³⁴

Dalji koraci vlade pokazivali su ozbiljno stanje u snabdijevanju životnim namirnicama. Bez puno buke, ali “očinskom brigom” izdata je “bogat zbirka recepti za kuhanje” u vidu brošure obimom na 61 stranici, u kojoj je jedan dio od sedam bio posvećen jelima od krompira. Poseban dodatak bila su uputstva za upotrebu ostataka od jela. Pozivajući čitaoce na naročitu pažnju u ozbiljnim vremenima, u informaciji se navodi da će sadržaj ove knjižice “biti od trajne vrijednosti,¹³⁵ što je očigledan primjer primjene tradicije socijalno rasprostranjenog nasilja i perfidan način prikrivene represije.

Nije navedeno da li je sljedeći recept izvađen iz dragocjene knjižice, ali pokazuje očajni položaj stanovništva, ali i zabrinutost vlade, budući da je recept objavljen.

“Crna čorba od leće (sočiva). Zgotovljava se isto kao i crna čorba od graha. Crna čorba od krompira. Običnoj čorbi od krumpira primiješa se, kad je kuhana, ili četvrt litra svježe goveđe krvi ili nekoliko kockica od usirene krvi, pa se onda zakisjeli sirćetom i začini paprom (biberom) i majoranom.”¹³⁶

¹³⁴ “Ograničenje potrošnje mliva”, *Sarajevski list*, 4. novembra/22. oktobra 1914, 3.

¹³⁵ “Jela u ratno doba”, *Sarajevski list*, 27/14. maja 1915, 4

¹³⁶ “Ratna jela”, *Sarajevski list*, 1. augusta 1917, 3.

Mada podaci o tome ne svjedoče, odnosno o boljem snabdijevanju i više namirnica, ipak se na stranicama *Službenog lista* pojavljuju mnogo optimističniji recepti s krompirom januara 1918. godine, koji prizivaju mirna vremena.

“Krumpirski”. Ovako se zove dobro vruće jelo u novoj ratnoj kuhinji. Jednu kilu krumpira ispeci, oguli i izgnječi fino (pasiraj). Onda se miješa 6 deka masti, doda tri žumanjka, 4 kašike mlijeka, soli, bijelog bibera i dvije kašike ribanog sira, te snijeg od troje jaja. To se miješa u krumpire i doda kašiku brašna. Ova se smjesa peče pola sata u “roru”. Vatra neka je srednja. Ko voli može ozgor posuti šećerom. “Krumpirski” se svuda rado jede.

Gužvice (Knödel) od krumpira, okuhani i zgnječeni krumpir pomi-ješa se sa travničkim sirom (tri kašike na pol kila krumpira) i doda nešto griza. Posoliti ne treba, ako je sir slan. Onda se naprave gužvice i meću u vodu, koja vrije. Prokuhane pospu ih sa mrvicama od žemičaka ispr-ženim u masti ili loju. Gužvice neka su tako velike kao ratne naše žemič-kice ili nešto manje. Tečne su i sladokusne, (ako se dobro prirede).¹³⁷

Sredinom ljeta 1918. godine, u vrijeme ljetine, “dozvoljeno” je od krompira praviti i kolač, bez korištenja njegovih ljuski.

“Uzmite 75 deka krompira, skuhajte ih, oljuštite ih, proturite ih kroz sito, pa im nadolijte pola četvrti litre mlijeka, a ako nemate mlijeka, onda proste vode. Zatim uspite još 2 žumanceta. nešto brašna, tvrdu pjenu od dva jajeta, malo soli i onog poznatog praška za pecivo, koliko ga možete zahvatiti vrškom od noža. Sve to zamijesite u glatko, meko tijesto. Od toga tijesta uzmite po jedinu kašiku, pa pecite na masti.”¹³⁸

Kako se rat privodio kraju, moglo se misliti i na ljepotu ženskih ruku, uz pomoć krompira.

¹³⁷ “Ratna kuhinja”, *Sarajevski list*, 26. janara 1918, 5.

¹³⁸ “Kako se prave kolači od krompira”, *Sarajevski list*, 22. jula 1918, 4.

““Da ruke budu bijele i glatke”, evo vam sasvim jednostavan, ali i vrlo dobar recept. Uzmite nekoliko krumpira, da su lijepo bijeli i puni brašna; ogulite ih, dobro ih zgnječite, pa im onda nadolijte mlijeka. Od toga napravite mazanje, kojim ćete mazati ruke. Vjerujte, da ni glasovita “Mandelpaste” (mazanje od bajama) ne će vam bolje pomoći od ovog tako jednostavnog recepta.”¹³⁹

Lista recepata i savjeta za pravljenje skromnih jela tokom i nakon dugih dana prehrambene opsade ovdje se ne iscrpljuje, ali još je jedan od pokazatelja koji reflektuje manipulativne pokušaje kontrole uma i stanovništva i odsustvo političke volje da se sistem prehrane organizira drugačije, kao i smišljenog djelovanja vlasti ispod svoga punog kapaciteta.

Iskustvo marginalizacije, nejednakosti i poraza, pa i kroz politiku prehrane u najizloštenijem momentu strane dominacije i nasilja možda postane jedan od argumenata za samospoznaju o potrebi donošenja vlastitih rješenja, značaja samoorganizovanja stanovništva, a naročito u pitanju vlastitog preživljavanja.

Rezime

Stav da ratovi predstavljaju kolaps civilizacijskih vrijednosti uvijek se suprotstavljaju onima koji tvrde da su oni pogoni razvitka i uz njih idu ideje o nužnosti vlastite privredne ekspanzije, pomjeranju državnih granica i ovladavanju tuđim prirodnim resursima. Interesi stanovništva pritom ostaju zanemareni, ali njihova aktivna i subordinirajuća pozadinska podrška je neupitna. Primjer Bosne i Hercegovine, koja je od 1878. godine bila i pod privrednom okupacijom, a njeno agrarno stanovništvo u većini (prema popisu iz 1910. godine – 87,57%), pokazalo je u kojoj je mjeri pogubno odsustvo doktrine razvoja poljoprivrede, a time i politike prehrane vlastitog stanovništva. To je produciralo ovisnost o uvozu, štitila se ugarska poljoprivreda, te time pokazivalo

¹³⁹ “Našim domaćicama!”, *Sarajevski list*, 26. jula 1918, 2.

potpuno ignorisanje potencijala privrednog razvoja BiH. Najveći "dometi" ovakve "strategije" pokazali su se tokom I svjetskog rata, kada se ponovno potvrdilo da bosanskohercegovačko stanovništvo nema isti tretman kao ostali u Monarhiji.

Mada krompir u prehrambenoj kulturi bosanskohercegovačkog naroda nije do rata imao posebno mjesto i smatrao se "zadnjim jelom" za ljude, kao indikator je uzet upravo zbog toga, jer pokazuje traumatični aspekt promjene koji je u novim ratnim okolnostima snašao stanovništvo, a takođe je izuzetak od evropskog modela, koji podsjeća da su istraživanja na lokalnom ili regionalnom nivou uvijek i preporučljiva i potrebna.

S početkom rata iskustvo kolonijalnog statusa Bosne i Hercegovine i njenih stanovnika postalo je vidljivije i bolnije. Uz mobilizaciju ljudstva, restriktivne naredbe, legalizacija prijekog suda, obustavu civilnog prometa, pooštrenu tarifnu politiku na željeznici, uvođenje kuluka, rekviziciju namirnica i drugog materijala po nižim cijenama nego u Monarhiji, ratnih podavanja najšireg obima išao je pojačani nadzor i disciplinovanje stanovništva. Jedna mjera u tom smislu išla je preko državne kontrole dotoka hrane. Osnovan je Konzorcij za organizovanje aprovizacije, čije su članstvo činili visoki administrativni i bankovni činovnici austro-ugarske uprave, čime se osigurala i produbila dalja stratifikacija socijalne podjele i što je potvrdilo da hrana uvijek predstavlja ključan izraz moći. Aprovizacioni odbor uz naredbe štednje hrane, isprazne retorike i kaznenih mjera sve vrijeme rata nije postigao pravedniju distribuciju neophodnih namirnica, među kojima je bio i krompir, čija je cijena u jednom momentu bila dvadeset puta veća od one predratne. Rezultat smišljenog djelovanja ispod punog kapaciteta Aprovizacionog odbora bio je dotok oskudne količine hrane koja je stizala u grad. Kompenzacija se vidjela u izdatim propisima (26 u 1915. godini), uprkos tome što je stanovništvo bilo na rubu gladi, a smrtnost velika. U isto vrijeme trpeze činovnika prelijevale su se od delicija i šampanjca tokom karitativnih

priredbi, kojima su prisustvovali i enormno obogaćeni liferanti i protiv čijeg se djelovanja vladin Aprovizacioni ured formalno borio, negirajući svoju upletenost i potvrđujući društveni prestiž. Pozerski organizovani sudski procesi protiv ovakvih lica završavali su se oslobađajućim presudama, samo su sitni preprodavci stradavali.

Istovremeno su se sa stranica *Službenog lista* slale preporuke o načinima spremanja krompira, te najoskudnije prehrambene namirnice, što je reflektovalo manipulativne pokušaje kontrole uma stanovništva i odsustvo političke volje da se sistem prehrane organizira drugačije.

Iskustvo marginalizacije, nejednakosti i poraza, pa i kroz politiku prehrane u najizloštenijem momentu strane dominacije i nasilja, možda postane jedan od argumenata za samospoznaju o potrebi donošenja vlastitih rješenja, značaja samoorganizovanja stanovništva, a naročito u pitanju vlastitog preživljavanja.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Nebjavljeni izvori

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
 - Fond: Zajedničko ministarstvo finansija, (ZMF)

Objavljeni izvori

- *Rezultati Popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.* Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1912.
- *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906.*, Zagreb: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1906.
- *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1908.*, Zagreb: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1909.
- *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1909.*, Zagreb: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1910.

- *Izvjestaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911.*, Sarajevo: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1911.
- *Spomenica o patriotskom radu nastavnih zavoda u Bosni i Hercegovini za svjetskog rata u školskim godinama 1914./15. i 1915./16.*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo.

Štampa

- *Bosanskohercegovačke novine*, Sarajevo, 1880.
- *Glas slobode*, Sarajevo, 1914, 1917, 1918.
- *Sarajevski list*, Sarajevo, 1883, 1886, 1887, 1892, 1894, 1902, 1908, 1910, 1911, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918.
- *Vjesnik*, Sarajevo, 1919.

LITERATURA

Knjige

- Brozek, Borislav. *Siromaštvo i ekonomija*. Sarajevo: Centar za tehnološki i okolinski razvoj, 2005.
- Dujmović, Sonja M. *Pod državnim okriljem. Istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878-1914*. Sarajevo: UNSA – Institut za historiju, 2021.
- Hadžibegović, Iljas. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2004.
- Hadžibegović, Iljas. *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- Hrelja, Kemal. *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata*. Beograd: Savez društava ekonomista Jugoslavije, 1961.
- Hrelja, Kemal. *Kako je živio narod*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1994.
- Landes, David S. *Bogatstvo i siromaštvo naroda. Zašto su neki tako bogati, a neki tako siromašni*. Zagreb: Masmmedia, 2003.
- Miličić, Budimir. *Radnička klasa Sarajeva 1918-1941*. Sarajevo: Institut za istoriju, 1985.

- Slapšek, Svetlana. *Leteći pilav*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.
- Šehić, Zijad. *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije 1878-1918*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007.

Članci

- Bogićević, Vojislav. "Iznimne mjere" u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine". *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, br. 7 (1955): 209–218.
- Bokay, Arpad. "Podesna i jeftina hrana". *Sarajevski list*, br. 237, 23. oktobra/5. novembra 1913, 2.
- Brkljača, Seka. "Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu – Sarajevo od 1914. do 1918. godine". *Prilozi*, br 46, (2017): 99–116.
- Čekalski, Tadeuš. "Prvi svetski rat i promene evropske kulinarske kulture". *Tokovi istorije*, br. 1 (2018): 37–54. (ćir.).
- Gaković, Milan. "Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921". *Prilozi*, br. 6 (1970): 9–116.
- Hadžibegović, Iljas. "Društveno-ekonomski uslovi za nastanka radničke klase i stvaranje prvih radničkih udruženja u Bosni i Hercegovini". u: *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 1, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, NIŠRO "Oslobođenje" OOUR izdavačka djelatnost, 1990, 15–30.
- Hauptmann, Ferdo. "Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)". u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, knj. 2, Sarajevo: ANUBiH, 1987, 99–211.
- Ivanović, Vladimir. "Introduction", u: *Brotherhood and Unity at the kitchen Table. Food in Socialist Yugoslavia*, ur. Ruža Fotiadis, Vladimir Ivanović and Radina Vučetić. Zagreb: Srednja Europa, 2019, 7–11.
- Juzbašić, Dževad. "Izgradnja željezica u Bosni i Hercegovini i austro-ugarske ekonomske suprotnosti". u: *Politika i privreda u Bosni i*

- Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Avdo Sućeska. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2002, 155–176.
- Juzbašić, Dževad. "O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje". u: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Avdo Sućeska. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2002, 49–86.
 - Kecmanović, Dušan. "Rad Velikog upravnog i provjetnog savjeta iz nov. 1912". *Vjesnik*, br. 2 i 3, 1. mart 1919, 22–33.
 - Kolar, Mira. "Doprinos Podravine prehrani Hrvatske u Prvom svjetskom ratu". *Podravina*, br. 19, (2011): 97–118.
 - Kolar, Mira. "Prehrana u Hrvatskoj tijekom 1918. godine". u: *1918. u hrvatskoj povijesti*. ur. Željko Holjevac. Zagreb: Matica hrvatska, 2012, 73–96.
 - Majstorović, St. "Hrana naših težaka u Bosni". *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. 20 (1908): 433–448.
 - Radušić, Edin. "Agrarno pitanje u bosanskohercegovačkom Saboru 1910-1914". *Prilozi*, br. 34 (2005): 119–154.
 - Užičanin, Salkan. "Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom prvog svjetskog rata". *Historijska misao*, br. 2, (2016): 69–95.

Summary

The Austro-Hungarian Monarchy and the “Stomach Conjuncture”: Potatoes as an Indicator of Food Policy According to the *Sarajevo Newspaper* (1914–1918)

The view that wars represent the collapse of civilizational values is always opposed by those who claim that they are also engines of development, accompanied by ideas of the necessity for economic expansion, the changing of state borders, and taking control of foreign natural resources. In such narratives, the interests of the population remain neglected, but their active and subordinated background support is undoubted. The example of Bosnia and Herzegovina, which had been under economic occupation since 1878, and whose population was predominantly agrarian (87.57% according to the 1910 census), demonstrates the devastating consequences of the absence of a doctrine for agricultural development and, consequently, a policy for feeding the local population. This led to dependency on imports, which protected Hungarian agriculture, and showed a clear disregard for the development of Bosnia and Herzegovina's economic potential. The full “extent” of such a “strategy” became evident during the First World War, when it was once again confirmed that the population of Bosnia and Herzegovina did not receive the same treatment as other subjects of the Monarchy.

Although potatoes did not hold a prominent place in the nutritional culture of the people of Bosnia and Herzegovina before the war and were considered a “last resort” food, they are used here as an indicator precisely for that reason, because they reveal the traumatic aspect of the change that befell the population under the new wartime conditions. They also serve as an exception to the European model, reminding us that research at the local or regional level is always both recommended and necessary.

With the outbreak of the war, the experience of Bosnia and Herzegovina's colonial status and that of its population became more visible and more painful. The mobilization of manpower was accompanied by restrictive orders, the legalization of martial courts, the suspension of civilian transport, stricter railway tariffs, the introduction of forced labour, and the requisitioning of food supplies and other materials at lower prices than in the rest of the Monarchy. These widespread war-time impositions were accompanied by increased surveillance and the disciplining of the population. One such measure involved the state taking control of food supply. A consortium was established to organize provisioning, with its membership being made up of high-ranking administrative and banking officials of the Austro-Hungarian administration, which ensured and further deepened the social stratification, confirming that food was always a key expression of power. The provisioning board, with its food-saving orders, empty rhetoric, and punitive measures throughout the war, failed to achieve a fairer distribution of essential goods, including potatoes, whose price at one point was twenty times higher than before the war. The deliberate underperformance of the provisioning board resulted in insufficient amounts of food reaching the city. Compensation was offered through issued regulations (26 in 1915 alone), despite the fact that the population was on the brink of starvation and mortality rates were high.

At the same time, bureaucrats feasted on delicacies and champagne during charitable events attended by war profiteers who had grown enormously wealthy, many of whom the government's provisioning office formally claimed to be combating, all the time denying its own involvement. The show trials staged against such individuals typically ended in acquittals, while only petty resellers suffered real consequences.

At the same time, the pages of the official gazette featured recommendations on how to prepare potatoes and other extremely scarce foodstuffs, reflecting manipulative attempts at controlling the public mindset and a lack of political will to organize the food system differently.

The experience of marginalization, inequality, and defeat, even through food policy at the most acute moment of foreign domination and violence, may serve as one of the arguments for a collective awakening to the need for developing one's own solutions, the importance of community self-organization, and especially the imperative of ensuring one's own survival.